

Др Росанда В. Бајовић

НЕОДРЕЂЕНА МЈЕСТА У БИОГРАФИЈИ ЈЕЛЕНЕ БАЛШИЋ

О животу Јелене Балшић свједоче историјски архиви Дубровника, Котора и Венеције, али и *Горички зборник* (1441/42) – који је саставио њен духовник Никон Јерусалимац. Историчари о Јелени Балшић најчешће говоре у дигресијама тумачења живота тројице владара – двојице њених мужава, зетског кнеза Ђурађа II Страцимировића Балшића и босанског војводе Сандаља Хранића Косаче, као и њеног сина, зетског кнеза Балше III Балшића. Бројне хипотетичке реконструкције у биографији Јелене Балшић, у историографској и другој литератури, засноване су на свођењу непознатог на познато. Овај рад отклоном од тог методолошког превида доводи у поредак тумачења живота Јелене Балшић, чиме се пружају услови и за боље сагледавање односа фикције и истине у књижевним дјелима о њој у усменој и савременој књижевности.

Кључне ријечи: Јелена Балшић, неодређено мјесто, Балшићи, Сандаљ Хранић Косача, *Горички зборник*.

1. Ко је Јелена Балшић? Живот као да се трудио да замагли бројне догађаје из живота Јелени Балшић, зетске кнегиње, босанске војвоткиње, владарке, дипломаткиње, ратнице, ктиторке и прве књижевнице словенске писмености на простору данашње Црне Горе. Јелена, кћерка моравског кнеза Лазара Хребељановића и кнегиње Милице одрасла је у Крушевцу, у непосредној близини прве српске књижевнице и деспотице Јелене Мрњавчевић, у монаштву Јефимије. Удала се за зетског кнеза Ђурађа II Страцимировића Балшића, а осам година након његове смрти за босанског војводу Сандаља Хранића Косачу. Јелена Балшић је мајка Балше III Ђурађевића Балшића, са којим је владала Зетом, од 1403. до 1411. године, и водила рат са Венецијом, познат као Први скадарски рат – који јој је објавила убрзо након смрти свог првог мужа.

Прва књига о Јелени Балшић је Мијатовићева *Кнегиња Јела Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)*, која је романсирана биографија – и поред

увјеравања њеног аутора да пише историографску студију (1997: 7). Научну вриједност нема ни књига *Блајоверна кнегиња Јелена Лазарева Балшић* Марије Маје Д. Недељковић (2012), као ни књига *Песмојворка и владарка Јелена Лазаревић Балшић* Милице Краљ (2017). Засад једина књига о Јелени Балшић која је утемељена на научном истраживању је *Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba* Светлане Томин (2017).¹ Сентиментализам је опште мјесто у наративу о Јелени Балшић у граничној књижевности. То је нарочито упадљиво у раду *Јелена Балшић* Оливере Балабан (2013: 108–115), заснованом на фикционализацији друге удаје Јелене Балшић у роману *Десџа* Николе I Петровића (2009), написаном 1901. године.²

Свођење непознатог на познато најчешћи је методолошки промашај у тумачењу живота Јелене Балшић. У том контексту, има и промашаја који су резултат свјесне ауторске намјере. У Мијатовићевом наративу о Јелени Балшић запостављена је улога Балше III Балшића у историји Зете како би се нагласио значај Јелене Балшић. А у наративу Драгоја Живковића о савладарству Балше III и Јелене Балшић прикрива се историјски значај Јелене Балшић, а наглашава значај Балше III (1989: 275–283, 369–370). Да, у том погледу, и не говоримо о књизи Новака Аџића *Црна Гора у доба Балшића, (1360–1421)* (1996) – која се као на штаке ослања на први том књиге Драгоја Живковића *Историја црногорског народа* (1989), у којој се информације о Јелени Балшић на уштрб научности потискују у позадину дискурса о Балшићима. Књига Ненада Нинковића, Дејана Микавице и Горана Васина *Срби у Црној Гори 1496–1918* (2017), током говорења о владарској династији Балшића, скоро да не показује интересовање за Јелену Балшић. Она се у тој књизи помиње једино успутно, као жена зетског кнеза Ђурађа Страцимировића и босанског војводе Сандаља а кћерка моравског кнеза Лазара.

У покушају негирања историјског и културолошког значаја Јелене Балшић најгласнији је Радослав Ротковић. Наводимо само неке његове исказе о Јелени Балшић, и то наспрам исказа Војислава Д. Никчевића и Димитрија Богдановића – који те Ротковићеве исказе супериорно надрастају:

а) „Довела је у пропаст Зету њенога мужа и њенога [свога] сина Балше III“ (Ротковић 2012: 202).

¹ Полазећи од библиографије радова у књизи Боровоја Маринковића *Скривени свети Владимира Ђоровића*, Светлана Томин је саставила *Библиографију радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371–1443)* (Томин 2011).

² У преводилачкој напомени у књизи *Зетџа и династија Балшића* Јосипа Јелчића, Радослав Ротковић овако коментарише удају Јелене Балшић за Сандаља Хранића Косачу: „Ту удају Јелене, коју Јелчић и краљ Никола називају и Деспом, узео је краљ Никола за своју новелу Деспа тумачећи да је њена идеја била да се династија Балшића учврсти с једне стране женидбом њезина сина Албанком а с друге – њеном удајом за Босанца. Но ми прије мислимо да су то идеје краља Николе него Јелене Лазареве Балшић–Хранић“ (Јелчић 2010: 337). Са више права о томе говори Момчило Спремић: „Има нешто недокучиво у односима босанског војводе и Балшића удовице“ (2004: 87).

б) „Јелена Балшић показује да су дворови зетских господара и властеле, у раздобљу када држава умире, у окриљу цивилизације која је, такође, на умору, претворили процес умирања у љепоту сазнања да није изневјерена историја сопствене цивилизације, ни хришћанство као вјера“ (Никчевић 1996: 68).

в) „Слављена из сентименталних и политичких разлога, Јелена Балшић је приказивана као китњаста пауница, а све се више открива као обична кокош“ (Ротковић 2012: 209).

г) „Дубоко уверена да већ самим тим што служи Богу, Логосу, учествује као ’садејственик’ (синергос), у великој мистерији спасења којом је Бог обавио живот“ (Богдановић 1997: 74–75).³

У тумачењима живота Јелене Балшић највише се запоставља њено духовно биће, које најбоље свједочи њена преписка са Никоном Јерусалимцем у рукописној књизи *Горички зборник*. Склапање биографије Јелене Балшић без *Горичког зборника* значи свођење њеног живота на разломак. Тај зборник је, на њен предлог, саставио њен духовник Никон Јерусалимац, за Богородичину цркву коју је она подигла на скадарском острву Горица (Брезовица, Бешка) у којој је и сахрањена.⁴ Рукописна књига *Горички зборник* показује бодрост духа Јелене Балшић у борби са „таласима у мору овог сујетног живота“ (према Радолић 1960: 188) – како то сама каже у *Описанију бољубном*, својој јединој у цјелини сачуваној посланици. Говорећи о Јелени Балшић у контексту *Горичког зборника*, Димитрије Богдановић наглашава: „Једна принцеза и владарка, која је вијек провела у матицама свјетске политике, [...] жена која је планирала ратове и одлазила у дипломатске мисије – показује се овдје као мистик у правом, византијском смислу ријечи, заокупљена ’светошћу чистог и нетелесног пребивања’“ (Богдановић 1970: 377). А јеромонах Јован (Ћулибрк) закључује: „Наравно, ’Горички зборник’ збори о потребама и приликама свога доба, али дијалог Никона и Јелене, дијалог духовног оца и чеда, чеда које је истовремено и аристократа и интелектуалац и ратница, остаје јединствен у српској историји“ (Ћулибрк 2006).

³ Очеvidан је утилитаристички однос према личности и дјелу Јелене Балшић у *Чиштанци за први разред гимназије* подгоричког Завода за уџбенике и наставна средства (видјети Согурић – Вукотић – Дељећ – Милачић 2014: 198–199. Упоредити Јелушић – Већановић 2006: 83–84). Да и не говоримо о плагијаторском наративу о Јелени Балшић у школском часу чија је тема Јелена Балшић (видјети Мараš 2019).

⁴ Непознаница је да ли је Никон Јерусалимац зборнике *Шесћоднев* (1439/40) и *Горички зборник* (1441/42) саставио у Зети или у Јерусалиму – кроз литературу се тврди и једно и друго. Електронско факсимил издање *Горичког зборника*, који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (Стара збирка, 446), објављено је 2000. године (Стефановић 2000), а штампано фототипско издање те књиге објављено је 2019. године (Трифунковић 2019: 013). Зборник *Шесћоднев*, необјављен и нерестауиран, налази се у библиотеци манастира Савина код Херцег Новог (бр. 21).

Посланице монаху Никону, које су ушле у састав *Горичкој зборника*, Јелену Балшић одређују као прву књижевницу словенске писмености на простору данашње Црне Горе. Гојко Челебић истиче да у средњовјековној Зети читав један вијек у родном свијетлу, „покрива једна жена снагом своје сјенке: Јелена Лена Балшић. Жену налик Јелени Балшић тешко бих нашао у европском, камо ли нашем кружју – толико је она јака“ (ЋЕЛЕБИЋ 2019). У једном од радова о исихастичком предању стоји да је Јелена Балшић најистакнутија личност „свога времена на простору Зете и њеног окружења“ (ЋУЛИБРК 2002: 417).

2. КАКО СЕ СВЕ У КЊИЖЕВНОСТИ И ИСТОРИОГРАФИЈИ ОСЛОВЉАВА ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ? Иако се она у научним и стручним радовима, уџбеничкој и приручној литератури, као и умјетности, углавном наводи под именом Јелена Балшић, у ословљавање Јелене Балшић се повремено укључују презимена њеног оца и њених мужева. Инерцијом се у њеном средњем имену чешће појављује патроним њених мужева него њеног оца, иако се Јелена Балшић у континуитету потписује као кћерка кнеза Лазара. На западном порталу Богородичине цркве на Горици потписала се деминутивом Јела: „Трудом и откупом благочестиве госпође Јеле, дштери светопочившаго господина кнеза Лазара и подрузије господина Ђурђа Страцимировика“ (СТОЈАНОВИЋ 1902: 88), не помињући свога другог мужа Сандаља Хранића.

Јелена Балшић је као Јела најприсутнија у усменој књижевности. Јела Милошева је у истоименој епској пјесми (ЛУТОВАЦ 1987), коју је, под насловом *Ойей Милошева Јела* унијета у Шћекићеву збирку *Ејске народне њјесме из Васојевиха* (ШЋЕКИЋ 1998). У тој пјесми она је и Јелица, односно Јелисавка. У једном од рукописа *Приче о боју косовском*, Јелена Балшић је љуба Милоша Обилића именом Јелисавета (РЕЂЕП 2006: 76). Она се као Обилићева љуба у усменој, драмској и граничној књижевности појављује и под другим именима, а најчешће као Вукосава. Уочљиво је да је у роману Теодоре Таре *Месечева роса* (ТАРА 2007) међу атрибутима Јелене Балшић кнегиња, али не и војвоткиња, иако је њен други муж велики војвода босански, и у историјској стварности и књижевности.

У историографској и другој литератури, Јелена Балшић се и овако помиње: „Јеле Сандаљевице“ (НОВАКОВИЋ 1904: 430), „Јелена Сандаљева“ (СТЕПЧЕВИЋ, КОВИЈАНИЋ 1954: 611), „Јелена Балшићева“ (ТАДИЋ 1939: 62), „Јелене Балшић–Хранић“ (ВОШКОВИЋ 1962: 279), „Балшиница или Сандаљевица“ (МАНДИЋ 1995: 378), „Јела Баошићка–Сандаљевица“ (ПУРКОВИЋ 1996: 90), „Јелене Страцимировић Балшић“ (НИКЧЕВИЋ 1996: 72), „Јелена–Јела Хребелјановић“ (КОПРИВИЦА 2000: 589), „Јелене Балшић–Косаче“ (СИНДИК 2004: 151), „Јелена Хранић“ (ТОШИЋ 2004: 423), „Јелене Лазаревић Хребелјановић“ (ПЕТРОВИЋ 2004: 247), „Јелене Хребелјановић Балшић“ (ЈОВАНОВИЋ 2013: 589), „Јелене Балшић–Лазаревић“ (ЅЕКУЛАРАС 2018: 10). Историја књижевности прихватила је под именом Јелена Балшић.

Јелена Балшић је *Лена* – народни надимак *љуџкосџи* (2009: 101), наводи Перивоје Поповић. Леном се Јелена Балшић чешће ословљена у умјетничким него у историографским дјелима. У Шуфлајевој историографској студији *Срби и Арбанаси (њихова симбиоза у средњем вијеку)* она је и „кнегиња Лена“ (1991: 67), односно „удова Лена“ (41), а у његовом историјском роману Костадин Балшић она је „Јелена, или како је зову Лена“ (1920: 18) те „Лена, супруга Јурјева“ (70) и „кнегиња Лена“ (77). Дубровачки архивски извори је наводе и као госпођу Лену (видјети Милутиновић 1999: 206), као и которски (видјети Ковчианић 1963: 30). Тако је Јелена Балшић асоцирана и у Божићевом раду „Доба Балшића“ (1970: 87). У монодрами Љубише Ћидића Кнегиња Јелене Балшићка она је „лепа Лена“ (2010: 21) и „Лазарева Лена“ (31). У истом Ћидићевом дјелу на њеном грбу пише: „Јелена / Страцимировићка / Балшићка / Хребелјановићка са вучјим ждрелом. А / сада и Хранићка“ (30).⁵

Тврдња Чедомиља Мијатовића да је Јелена Балшић у свом времену имала надимак „Учена“ прихваћена је по инерцији и у историографији и у књижевности. Поднаслов поглавља о Јелени Балшић у књизи *Књиговјорци* Миленка Ратковића гласи *Јелена Балшић, звана учена* (1991: 18). Здраво за готово се узима и спољашњи, физички опис Јелене Балшић у Мијатовићевој романсираној биографији Јелене Балшић:

„На челу је носила дијадему са многобројним брилијантима и сафирима, а о врату је имала неколико низова крупних бисера на којима је висио крст од рубина. Испод тог крста носила је на грудима минијатурну слику Свете Богородице. Била је обучена у хаљину од белог атласа на којој су спреда били извезени кринови француски и звезде Балшићеве. А поврх свега, носила је кратак плашт од небесно–плавог аксамита са первазом од хермелина“ (Мијатовић 1997: 11–12).

Миленко Ратковић, на примјер, Мијатовићеву романсирану биографију Јелене Балшић прихвата као историјску истину (2010: 35 и даље). Ко може тврдити да је Јелена Балшић изгледала баш тако како је Мијатовић описује.

Мавро Орбин у *Краљевсџву Словена* каже да је бивша жена Ђурађа II Балшића а четврта кћерка кнеза Лазара именом Деспина, друга жена молдавског кнеза Шишманина (1968: 72). Међутим, Деспина (Деспа) друго је име кнежеве кћерке Оливере, силом прилика удате за султана Бајазита I, које Орбин наводи под именом Милева (1968: 102).⁶ Орбин каже и да је кнез

⁵ Вук је херладички симбол Балшића.

⁶ Љиљана Б. Чолић и Милорад Д. Средојевић појашњавају: „Неке од валиде султанија, што ће рећи владарских мајки или помајки, уколико би будући престолонаследник остао без биолошке мајке пре ступања на престо, познате су по називу деспина – деспотица, те тако ћерку кнеза Лазара Хребелјановића Оливеру, историографија често помиње под двоструким именом Оливера-Деспина. То несумњиво указује на уважавање достојанства које су као аристократкиње задржавале и након драматичног и невољног ступања у харем“ (2021: 4).

Лазар сину Николе I Горјанског дао „за жену своју кћер Јелену“ (1968: 94). Међутим, за Николу Гарјанског удата је кнежева кћерка Теодора. Константин Лиречек казује: „Трећа кћерка (Лукаревић је зове Марија) беше удата за бугарског цара Шишмана, а четврта за млађег Николу Гару (Гаревић у српским летописима), врло угледног великаша у јужној Угарској“ (1952: 321). Миодраг Ал. Пурковић показује како је Ђорђе Сп. Радојичић разјаснио да зет кнеза Лазара није бугарски цар Јован него његов син Александар (1996: 68). За бугарског принца удата је кнежева кћерка Драгана, а његова кћерка Марија (Мара) жена је Вука Бранковића. Јелена Балшић се у литератури наводи и као трећа и као четврта кћерка кнеза Лазара. У вези са редом којим су у литератури навођене кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице, једино је могуће утврдити да је Мара најстарија а Оливера најмлађа њихова кћерка.

3. КАД ЈЕ РОЂЕНА И КАД СЕ УПОКОЈИЛА ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ? ДАТУМ РОЂЕЊА ЈЕЛЕНЕ БАЛШИЋ НИЈЕ ПОЗНАТ. Светозар Томић, дајући до знања да је у Скопљу године 1902. пронашао и откупио *Горички зборник*, казује: „Јелена, трећа ћерка кнеза Лазара родила се по Руварцу између 1366. и 71. године“ ([1942]: 90¹³). То прихвата и Светлана Томин (Томин 2011). У наслову једне прјесме о Јелени Балшић стоји да је она рођена „око 1365“ (Недељковић 2012: 261). Јелка Ређеп, говорећи о кћеркама кнеза Лазара, каже: „Најзначајнија, најзанимљивија и најмудрија међу кћеркама кнеза Лазара је Јелена, рођена између 1366–7 или 1368. године“ (2006: 7).

Не подудару се ни датирање у покушајима утврђивања године упокојења Јелена Балшић. Као година њене смрти наводе се 1442, 1443, 1444. и 1427. Иларион Руварац каже: „Јелена, кћи кнеза Лазара, преставила се крајем год. 1442“ (1934: 450). То каже и Димитрије Богдановић (1970: 372). Милан Кашанин сматра да се Јелена Балшић упокојила 1444. године (1975: 441). Да се она упокојила 1443. године наводе, између осталих, Светозар Томић ([1942]: 40), Момчило Спремић (1999б: 351), Ђорђе Борзан (2015: 186). Од године њеног упокојења најудаљенија је тврдња Милице Краљ да је то 1427. година (2002: 15). Фикционализација је то што Љубиша Ђидић нуди као историјски податак као каже да је године 1443. Јелена Балшић „једног прозачног марта, у рано јутро испустила своју светлосарну душу“ (2020б: 54).

Међу покушајима датирања упокојења Јелене Балшић најодређенији је податак из млетачког документа од 16. фебруара 1443, на који упућује Ђуро Тошић, а који Јелену Балшић помиње као покојну мајку Балше Страцимировића (2004: 437) – из историјског контекста је јасно да у овом случају патроним Балше III није изведен из имена његовог оца него из имена његовог дједе по оцу. Значи да се Јелена Балшић упокојила у периоду између састављања њеног тестаментa, 25. новембра 1442. и 16. фебруара 1443. године. Млетачки документ, који је најближи стварности у одређивању времена њеног упокојења, говори о дугу которског трговца Луке Паутинова Јелени Балшић, у износу од четиристо педесет дуката: „Qui est debitor, domine Elene

Strazimir olim matris Balse Strazimir di dukatis cquatordecantum vqinqueginta“ (према Тошић 2004: 427). Како запажа Ђуро Тошић, тих четиристо педесет дуката који се спомињу у млетачком документу уноси забуну у прецизни рачун у тестаменту Јелене Балшић, према коме је херцег Стјепан од Паутинова требало да преузме „500 dukata ’такои з добитијем како греду“ (2004: 427). И закључује да „многе појединости о пословању великог которског привредника Паутиновића и још чувеније принцезе са српског, зетског и босанског двора, Јелене, нису до краја познате“ (2004: 427–428). Након навођења података о похрани блага Маре Бранковић у Дубровнику и Котору, Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић напомињу „да је и друга кћи кнеза Лазара, Јелена Сандаљева, остављала своје благо у Котору код Луке Паутина, – 1436. године 1000 дуката, 1438. године 397 дуката, а 1440. многе драгоцености, у скупоцјеној одјећи, златним накитима и сребрном посућу (VI, 72, 475, 969)“ (СТЈЕПЧЕВИЋ–КОВИЈАНИЋ 1954: 611).

Ђуро Тошић напомиње да Јелена Балшић можда није била жива ни 27. марта 1443, кад је у Дубровнику њен новац као камату на улог подигао херцег Стјепан (2004: 438). То је Тошићев сувишни труд, ако већ наводи документ који показује да она није била жива 16. фебруара 1443. С обзиром на то да ниједна од навођених година рођења Јелене Балшић не почива на поузданом доказу, не може се прихватити истог аутора тврдња да је она „дочекала биолошки крај у 75. години живота“ (2004: 439). Херцег Стјепан потврђује Дубровчанима, 1. априла 1443, да су он, његова жена Јелена, кћерка Балше III Балшића и њихов син Владислав, као епитропи тестаamenta Јелене Балшић, преузели свој дио њене заоставштине (СТОЈАНОВИЋ 1934: 57).

Вријеме живота Јелене Балшић уклапа се у „прво столеће, продирања ислама на тле Византијског царства и словенских земаља на Балкану. За вишевековне историјске процесе то је био можда само трен, али тај историјски трен, за личност Јелене Балшић значи је цео људски живот“ (Синдик 2004: 158). Било је то „најгоре од свих злих времена“ (према Павић 1986: 71) – како то стоји у запису инока Исаије о Маричкој бици. У запису уз препис *Диоитире* и *Шестоднева* из године 1389. дијак Николица каже: „О, колика туга беше по земљи за кнеза Лазара доба“ (према Павић 1986: 83). А Никола Гундулић, 8. августа 1404, пише Сандаљу Хранићу Косачи: „Колико ми находимо у књигах, јер од потопа свијета није се толико свијет смел и вртјел колико саде, а у њем је мало становито“ (СТОЈАНОВИЋ 1929: 26). Са Јеленом Балшић су наведени искази повезиви и на личном, и на породичном и на друштвеном плану. Запис инока Исаије је из 1371. године – која је можда година њеног рођења, док је запис дијака Николице из године Косовског боја, у коме је погинуо њен отац – „пораз српске војске на Косову и очева погибија били су први у низу трагичних догађаја и невоља које ће Јелену пратити читавог живота“ (РАТКОВИЋ 2010: 34). А Гундулићево писмо упућено је из Дубровника, пола године након смрти њеног првог мужа, Ђурађа Страцимировића Балшића, њеном будућем мужу, Сандаљу Хранићу Косачи.

4. Да ли је Балша III Балшић био малољетан 1403. године, кад су он и његова мајка Јелена Балшић преузели владавину Зетом? Кроз литературу се инерцијом преноси тврдња да Балша III Балшић није био пунољетан 1403. године, кад је умро његов отац Ђурађ II Балшић, односно кад је, заједно са својом мајком Јеленом Балшић, преузео власт у Зети. Међутим, то је неодређено мјесто, да асоцирамо појам Ханса Роберта Јауса (Hans Robert Jauss) (Jaus 1978). Утврђивање колико је година Балша III имао 1403. године онемогућава то што су остале непознате године његовог рођења и прве удаје његове мајке.

Као године прве удаје Јелене Балшић наводе се 1385, 1386. и 1387. Миодраг Ал. Пурковић преноси претпоставку Чедомиља Мијатовића да се кнежева кћерка Јелена удала „око 1386. или 1387. године“ (1996: 73). „По Руварцу [...] удала се за Ђурђа Страцимировића–Балшића 1386. или 1387. године“ (Томић [1942]: 90¹³). Константин Јиречек саопштава: „Јелена се удала (око 1386) за Ђуру Страцимировића Балшића“ (1952: 321). Соња Петровић наводи да се Јелена удала „око 1387.“ (2004: 247). А Момчило Спремић каже да се Јелена удала „око 1385“ (2004: 86). У литератури се претпоставка да је Јелена Балшић 1386. године живјела у Зети изводи на основу повеље Ђурађа II Страцимировића Балшића Дубровчанима, издате 27. јануара 1386. године, односно на основу тога да, за разлику од ранијих повеља Балшића, ова повеља има проширену аренгу – што се тумачи као „један од првих знакова присуства његове жене Јелене“ (Ротковић 2012: 204).

И у случају да је Јелена Балшић године 1386. била у браку са Ђурађем II Страцимировићем Балшићем то не би морало значити да је Балша III до тада рођен. Тим прије што Сима Ћирковић наводи да се не зна „којим је путем Ђурађ II повео преговоре с римским папом, тек он се приклонио римској цркви и, више симболички, обећао Бонифацију IX своју земљу ако остане без мушког насљедника, било законитог било незаконитог“ (1970: 56–57). Ако је Ђурађ II римском папи наведено обећање дао године 1391, не искључује се могућност да Балша III до тада није био рођен – што би могло значити да он у априлу 1403. није могао имати ни четрнаест година, потребних за признавање пунољетства, камоли седамнаест година. Неприродно би било наведено обећање дати поред живог сина.

Неутемељена је тврдња да су Балшићи били римокатолици и прије 1369. године и да је Балша III православље прихватио под утицајем Јелене Балшић. Однос Балшића према римокатоличанству је амбивалентан. Браћа Страцимир, Ђурађ I и Балша II Балшић, који су након смрти свога оца Балше заједно владали Зетом римокатоличанство су прихватили 1369. године. „Балшића католичанство било је кратког вијека, јер већ 1375. год. Ђурађ Балшић са кнезом Лазаром сазива сабор у Пећи на коме је изабран патријарх српске православне цркве“ (Шћефановић 1987: 28). Страцимир Балшић се упокојио као монах Сава године 1372, а сахрањен је у Светоархангелској цркви у Призрену (Томовић 1974: 78). Александар Чиликов констатује да се „једини католички храм – крај XIV в., почетак XV в. – који се може приписати временима владавине Балшића налази се у старом Бару и посвећен је Св. Венеранди

[светој Петки]“ (2012: 69). Он такође каже: „И поред чињенице да су Балшићи током своје шездесетогодишње владавине доминантно нагињали римској курији, највише података о умјетничким активностима, када је ријеч о сакралној архитектури, односи се на православне манастирске комплексе – углавном сконцентрисане у басену Скадарског језера“ (2012: 61). Након што наводи да су Владислав Херцеговић и Иван Црнојевић одлазили на хаџилук у Млетке, у Лорето, Константин Јиречек даје до знања: „У Зети су Балшићи и Црнојевићи били заштитници српске цркве у Приморју и заснивачи или пријатељи многобројних малих манастира у овој области“ (1952: 427).

Ослањајући се на Милоша Благојевића, у вези са позивањем Ђурађа II Страцимировића на Светог Симеона и Светог Саву као на своје прародитеље, у повељи Дубровчанима, издатој 27. јануара 1386, Маријан Премовић казује: „Разлог за позивање на ово сродство може се довести само у везу преко његове жене Јелене, која је по мајчиној линији била потомак Стефана Немање, односно његовог сина Вукана“ (Премовић 2014: 2012). Не може се утврдити да ли је 27. јануара 1386. године Ђурађ II Страцимировић Балшић уопште био ожењен, а његово позивање на свештену двојицу Немањића као своје прародитеље не односи се на крвно него на духовно сродство. Преко Јелене Балшић крвним сродством са њима су повезани Балша III и његова дјеца – преко своје мајке Јелене Балшић, чија је мајка кнегиња Милица кћерка кнеза Вратка, потомка Вукана Немањића (Руварац 1934: 31–32).⁷

Миодраг Ал. Пурковић саопштава: „Са Ђурђем Страцимировићем Јела је имала јединца сина Балшу III. Он је могао да буде рођен око 1389“ (1996: 91). Момчило Спремић се позива на Ивана Божића кад каже: „Имао је 1403, када му је умро отац, 17 година, што показује да је највероватније рођен 1386.“ (2004: 86²²). Жарко Шћепановић наводи: „Ђурађ је умро 1403. год., а наслиједио га је син му Балша III, младић од 17 година, коме је првих година у управи помагала мајка Јелена“ (1987: 35). Дјелује да, ови аутори на пунољетство гледају из угла новог вијека, а пунољетство је у средњем вијеку стицано и навршеном четрнаестом годином живота. Новак Мандић Студо напомиње: „Стефан [Вукчић Косача] се први пут јавља са оцем и стричевима у повељи издатој [Дубровчанима] 1419. године под пивским Соколом на Шћепан пољу, што значи да је напунио 14 година“ (1995: 382). А Раде Михаљчић каже: „По средњовековном схватању једва пунолетан, петнаестогодишњи Вукашинов син [Марко Мрњавчевић], обављао је за српског цара посланичку мисију у Дубровнику“ (1994: 23).

Говорећи о извјештају дубровачких посланика након изјављивања сачушћа Јелени Балшић, поводом смрти Ђурађа II Страцимировића Балшића, Радослав Ротковић наводи: „Анализом архивских докумената добија се

⁷ Ђуро Тошић подсјећа на то да је и унука Јелене Балшић а претпоследња босанска краљица Катарина Косача, која је након удаје живјела као католикиња, преко мајке поријеклом из куће Балшића и праунука кнеза Лазара, односно на то да је она „у неком далеком сродству са српским царем Душаном, што је, иако горљива католикиња, с поносом истицала у оном дијелу поменутог епитафа који гласи: 'od poroda (J)eline i kuće cara Stipana ro(j)eni'“ (1997: 107).

утисак да су све дипломатске акције усмјерене ка Балшиној мајци, јер она напомена да је њен син 'in bona estade' не може да се тумачи друкчије него да се с њиме разговара протоколарно, будући да је пунољетан, али то се не би помињало и да је способен као владар“ (2012: 206). Знаковито је и то да се Дубровчани засебним писмима истога садржаја, 4. августа 1411. године (више од осам година од смрти Ђурађа Страцимировића), обраћају Јелени Балшић и Балши III молбом да нареду да се дубровачким трговцима врати то што су им отели Бјелопавлићи, Озринићи, Мазнице и Малоншићи. А отели су им сребро, коње, оружје и сву робу што су имали (видјети Стојановић 1929: 386–387). Позивајући се на Николу Јоргу (Nicolae Iorga), Ђуро Тошић каже: „На крају, истакнимо и то да је Јелена, поред својих службеника, посланика и овлашћених заступника и повјереника које је слала у Дубровник и Котор, повремено примала на своме двору и посланства ових градова у аудијенцију“ (2004: 434).

Ђурађ Страцимировић године 1403. у својој повељи манастиру Врањина међу могућим насљедницима власти у Зети помиње и свога сина (Шекуларац 1987: 102). То не искључује пунољетство Балше III Балшића, али исто тако не искључује ни његово непунољетство. Јелена Балшић се у наведеној повељи не помиње међу могућим насљедницима власти, што би било сувишно у случају да је Балша III пунољетан. Било би то сувишно и да он није пунољетан а да није способен да влада, јер је у средњем вијеку малољетног владара у владарским пословима до пунољетства замјењивала његова мајка. Уколико је њихов син и био пунољетан након смрти свога оца, његова мајка је учествовала у такозваној удионој владавини. Тиме се не искључује напомена Ивана Божића: „Дубровачки посланици, изјављујући саучешће Ђурађевој удовици, подвлачили су да младог Балшу воле сви поданици и сродници. Ти непознати чланови куће Балшић, ако су по старјешинству и могли истаћи своја права на скромну баштину предака, нису то учинили, бојећи се вјероватно неизвјесне сјутрашњице и српског деспота који је стајао за Балшом III и његовом мајком Јеленом. Она сама била је жена изузетне обдарености, укуса и чврстине, по много чему слична свом брату Стефану“ (1970: 86).

Почев од *Краљевствa Словена* Мавра Орбина, повремено се помињу и Гојко и Иваниш као синови Ђурађа II и Јелене Балшић који нијесу надживјели свога оца (видјети Орбин 1968: 72). Сима Ћирковић негира њихово постојање (Ћирковић 1968: 323). Према Жарку Шћепановићу, након што је 7. октобра 1392. године скопски санџакбег Пашајит утамничео њеног мужа Ђурађа II Страцимировића Балшића, Млеци убјеђују Јелену Балшић да би предаја зетских градова Турцима „значила потпуну пропаст њену и њених синова“ (Шћепановић 1987: 32). Позивајући се на Јуниа Рести (Junie Restii), Медо Пуцић наводи да, након посредовања у мирењу Радича Санковића и Ђурађа II, Дубровчани нијесу прихватили Санковићев предлог да као таоца задрже једног од Ђурађевих синова (1858: IV). На другој страни, Јорџо Тадић саопштава: „Када је у јесен 1396. године Ђура Балшић удавао своју нећа-

кињу, Дубровчани одлуче да му на дар пошаљу разних тканина и да му на свом бригантину упуте сина, вјероватно Балшу, који се тада са својом пратњом, не знамо зашто налазио у Дубровнику. Млади Балшић је испловио из Дубровника 6. новембра на броду којим је заповиједао један дубровачки властелин, а који се повратио у Дубровник 14. новембра увече“ (1939: 62).

Позивајући се на Чарлса ду Цанге (Charles du Fresne, sieur du Cange) Божидар Шекуларац саопштава да је Ђурађ II осим Балше имао и синове Гојка и Иваниша, као „и ћерку непознатог имена вјерену за Радича Санковића“ (2011: 182), и додаје: „Ово су свакако нови прилози за родослов Балшића“ (2011: 182). Натпис на надгробној плочи жене Радича Санковића показује да је она није непознатог имена него је именом Гојислава (према Павић 1986: 85). Поред тога, жена Радича Санковића (сина Санка Милтеновића, хумског властелина чији је двор у Заборанима код Невесиња), није кћерка Ђурађа II него Ђурађа I Балшића и Оливере Мрњавчевић (Божић 1970а: 51). Из наведеног произлази да се не може пихватити ни, заснована на наводима Милене Гецић и Божидара Шекулараца, тврдња Маријана Премовића: „Јелена је имала још једну ћерку непознатог имена која се удала за Радича Санковића“ (2014: 213). Истина, Премовић у свом четири године касније објављеном (прегледном) раду позивајући се на више аутора, наводи: „У дубровачким архивским књигама 1397. и 1398. спомиње се Гојислава, кћи Ђурађа I Балшића. Била је удана за босанског војводу Радича Санковића“ (2018: 194).

5. Да ли су и Јелена Балшић и Балша III Балшић присуствовали мировним преговорима Зете и Млетачке Републике у Венецији 1409. године? Историчари су сагласни у томе да је Јелена Балшић током тромјесечних мировних преговора вођених у Венецији имала заштитничку улогу у односу на свога сина и савладара Балшу III, али не и у томе да ли је и он учествовао у њиховој завршници. Можда ће се у Венецијанском архиву пронаћи документи који ће ту дилему разјаснити. Најчешће се саопштава да се Балша III Балшић није одазвао на позив млетачког дужда Михаила Стена да учествује у мировним преговорима током рата Зете и Венеције, вођеним у Венецији године 1409, него да је испред Зете преговарала једино Јелена Балшић. На другој страни, Јосип Јелчић тврди да је Балша III учествовао у завршници тих преговора (Јелчић 2010: 319–320). Јорџо Тадић наводи да се 1408. године у Дубровнику очекивало да ће Балша III током путовања у Венецију, посјетити Дубровник, „међутим је он одустао од путовања, па је тек слиједеће године пошао у Венецију“ (1939: 66).

Миодраг Ал. Пурковић каже да је године 1409. поновљен позив Балши III да дође у Венецију, ако мисли да добије Бар, али је зетска властела обезбиједила изговор за његово одуговлачење тога путовања, казујући да ће се, ако се он том позиву одазове његови потчињени окренути против њега, што „најбоље знају господин деспот и госпођа Мара“ (1996: 79). Иначе, деспот Стефан Лазаревић и Мара Бранковић посредовали су у заказивању мировних преговора Зете и Венеције. Према записнику са излагања Мијатовићеве

несачуване приступне академске бесједе на тему „Госпођа Јела Балшићка“, у Зети су се бојали да „са Балшом не буде оно што је у оне дане било са Кнезом од Караре, који је дошао са синовима својим на веру у Млетке, али кога одмах у тамницу бацише и без суда мучки убише“ (према Аноним 1887: 133). Јелена Балшић је током преговора одговорност за рат преузела на себе (Радолић 1958: 592).

Венецијански мировни уговор Млеци нијесу испоштовали, па је рат настављен до уговора Балша III и Млетака од 26. новембра 1412. године (Шћепановић 1987: 37), који је Балша III потврдио почетком 1413. године. Млеци су уговор са Јеленом Балшић и Балшом III изиграли јер су се на темељу нових интереса повезали са Турцима:

„Док су у Венецији још вођени преговори у Зету су стигли султанов посланик и Пашајитов гласник и објавили да је Порта с Венецијом објавила мир. Зато је Сенат 12. новембра поручио свом кнезу у Скадру да задржи Забојану без обзира на повељу коју ће показати Јелена, која се већ налазила на путу. Четири дана касније Сенат поручује истом кнезу да Балшићима мјесто једногодишњег мира предложи трајну обуставу непријатељстава, повраћај Будве и годишњу провизију од 1.500 дуката. У случају да то Балшићи не прихвате, Венеција би се сматрала разријешеном од обавеза датих Јелени. Циљ је био изиграти преговоре“ (Шћепановић 1987: 36–37).⁸

⁸ Однос и Дубровчана и Млечана према Јелени Балшић је амбивалентан. Жарко Шћепановић, у вези са турским хапшењем Ђурађа II Страцимировића Балшића године 1392, на превару скопског санџакбега Лигитбега званог Пашајит – који је исте године у Скадру поставио свог намјесника Шахина – саопштава:

„И Ђурђева жена Јелена која постаје кормилар Балшића државе сведене на околину Улциња и Бара са ова два града, пише команданту млетачке јадранске флоте да дође код ње у Улцињ на разговоре и тражила је помоћ. У Венецији су били спремни да јој пружи извјесну помоћ, али не и да уђу у неке обавезе. [...] Међутим, у Млецима је ускоро оцијењено да је корисније помагати Јеленине и Ђурђеве противнике. Наиме, Радич Црнојевић је искористио новосторену ситуацију па загосподарио Будвом и запосио више села у которској околини, а из Љеша истјерао Дукађине. Себе је титулисао „господар Зете, Будве итд.“ (1987: 33).

Током свог боравка у Дубровнику, приликом путовања у Венецију, Јелена Балшић се састала са емисарем Снадаља Хранића и командантом млетачке флоте на Јадрану, али не и са Сандаљем Хранићем. „Сусрет Јелене, Сандаљева емисара и команданта млетачке флоте у Јадрану као да је био случајан, а није био ни очекиван ни пожељан и представљао је опасан догађај за Дубровник, који је морао мислити на своје границе и на чињеницу да би попустљивост према једнима могла наљутити оне друге. Сумњива је била и чињеница да Балша III наставља пут за Венецију на млетачкој лађи, коју је, привидно, закупио на свој трошак, на основу одобрења млетачког Сената“ (Јелчић 2010: 319–320). Уговор о једногодишњем примирју Јелене Балшић и Балше III Балшића са Млецима, склопљен 27. октобра 1409. године, налази се у Млетачком архиву, „Miscellanea atti diplomatici e private, кут. 32, бр. 960. Изд. III. Љубић у Мон. IX с.39, према оригиналу и препису у Comemorialium. Код Ј. Шафарика се преговори Јелене око склапања тога уговора често спомињу (Гласник XII 281, 284 и 289), али уговор сам је избегао његовој пажњи“ (Чремошник 1940: 128).

Није утемељена тврдња Милана Шуфлаја да је већ 1405. године Балшу III подупирао „босански херцег Сандаљ Хранић“ (1991: 41), јер управо те године војвода Сандаљ се договарао са Млецима да потисне Балшу III из Доње Зете. Пренаглашава се утицај Сандаља Хранића на Балша III након што се оженио његовом мајком Јеленом. Балша III је 1420. године напао Котор, иако су против тога били и војвода Сандаљ и Млеци (Шећепановић 1987: 38). А помагао је Сандаљу Хранићу у рату с Котором 1412/13. године (видјети Калић 2001: 109). Кад се Балша III разболио, власт није уступио војводи Сандаљу Хранићу него деспоту Стефану Лазаревићу. Примарни историјски извори, као ни Константин филозоф (Филозоф 2004 [1875]) не саопштавају да ли је Балша III Зету трајно уступио деспоту Стефану или само док буде на лијечењу у Београду. Син Балше III Балшића и његове жене Маре, кћерке драчког господара Никите Топије упокојио се у раном дјетињству. Друга његова жена, Боља, кћерка Које Закарије вратила се у Кроју, којом је управљао њен отац. Балшине кћерке, Јелена (из првог брака) и Теодора (из другог брака) биле су малољетне кад им се године 1421. упокојио отац. Бригу о њима преузела је Јелена Балшић (Божић 1970а: 133), а Млетачка Република им је „уступила одговарајућу апанажу“ (Јелсић 2010: 400).

У контексту говорења о Црнојевићима, Божидар Шекуларац Јелену Балшић безразложно наводи као непријатеља Црнојевића: „Притиснути са свих страна непријатељима, почев од српских деспота, који су, вољом Јелене Балшић–Лазаревић добили на управу црногорску државу Зету [...]“ (2018: 10). У непријатељству са Црнојевићима био је муж Јелене Балшић, Ђурађ Страцимировић, који је године 1396. убио Радича Црнојевића јер му је отео Будву. Славко Мијушковић даје до знања да су истим путем којим су Балшићи отпали од свога сизерена, цара Уроша, од самих Балшића отпали „и неки зетски феудалци, а нарочито Радич Црнојевић“ (Мијушковић 1952: 309). Видјели смо да Јелена Балшић није живјела у Зети кад је Балша III, притиснут болешћу, Зету уступио деспоту Стефану. На трагу Јорја Тадића, Момчило Спремић наводи да су, кад се са Зетског приморја повукао деспот Ђурађ Бранковић, Црнојевићи Доњу Зету заузели уз помоћ херцега Стјепана Косаче (1999а: 484), као што напомиње да су се, „док су кнегињу Јелену мучили проблеми живота“ (2004: 98), херцег Стјепан и Венеција отимали за Бар, и да није познато да ли је Јелена Балшић у вријеме ратовања херцега Стјепана у Зети била у комуникацији са својим сестрићем деспотом Ђурађем.

6. Да ли се Јелена Балшић замонашила? Претпоставка да је Јелена Балшић након смрти свога првог мужа жељела да се замонаши и да је од тога одустала ради помагања свом сину у владавини Зетом засновано је на општем мјесту из живота удовица средњовјековних владара. Јелену Балшић у том погледу често пореде са кнегињом Милицом. Ђуро Тошић сматра да је Јелена Балшић вјероватно, „по узору на своју мајку Милицу, била близу одлуци да се замонаши“ (2004: 434), али да није „живот овоземаљски завршила међу манастирским зидовима“ (2004: 434). Ђорђе Сп. Радојичић истиче да је она

„достојна кћи мужаствене жене кнегиње Милице“ (1958: 591). И додаје: „Само што је Милица тежила да осигура мир српској кнежевини, а Јелена је Зету увукла у рат са Венецијом“ (1958: 592).

Већ од наслова свога рада „Јелена Балшић, кнегиња, монахиња и друга српска књижевница“ (1956: 3), Петар Шоћ је у увјерењу да се Јелена Балшић замонашила. Чедомиљ Мијатовић категорички тврди да се Јелени Балшић замонашила одмах након покушаја да поврати Скадар ратом са Млечима (1997: 84–85). Да тада није могло бити њеног монашења показује чињеница да је она од 1411. до 1435. године живјела у браку са Сандаљем Хранићем Косачом. У вези са Јеленом Балшић, Марија Маја Д. Недељковић самоувјерено саопштава: „Замонашила се“ (2012: 193) – и без задршке додаје: „Оно што се претпоставља је да је и Оливера постала монахиња попут Јелене“ (2012: 222). Епископ Атанасије (Јевтић) изричито тврди: „Никон је Јелену замонашио у велику схиму на Горици, негде између 31. августа 1441. и 25. новембра 1442. г. када је писао њен тестамент у Горици“ (2004: 262). Ђорђе Трифуновић само констатује: „Епископ Атанасије држи да се Јелена замонашила при крају живота“ (2019: 0158).

Димитрије Богдановић саопштава да се Јелена Балшић није замонашила, али да „је последње године, 1435–1443, провела као удовица [...] занимајући се за монаштво и прочитавајући монашку литературу“ (1991: 191). Држећи се литературе, Љубомира Парпулова–Грибл преноси да се Јелена Балшић није замонашила (2002: 376). На исти начин се оглашава Марка Томић Ђурић: „She did not take monastic vows, but she spent her last years in Dračevica near Bar and on the islet, looking after the Serbian Orthodox monasteries in her realm and living her life very much like a nun“ (2012: 91–92).

У вези са говорењем о могућем монашењу Јелена Балшић, јеромонах Јован (Ђулибрк) закључује: „То је честа али историјски никад потврђена претпоставка“ (2003: 22). Нина Гагова каже: „Сред рџкописите, принадежали на јужнославјански владетели през 14 и 15 в. *Горичкијѝ сборник* представља засега единственијат случај на рџкопис, сѝставен вѝв врѝзка с постројаването на гробна цѝрква с келии кѝм неја и веројатно, сѝс замонашването на нейнија ктитор“ (2004: 204). Полазећи од претпоставке Бошка И. Бојовића (1986: 40), јеромонах Јован (Ђулибрк) сматра да је монах Никон Јелену Балшић припремао за монахињу. Такође полазећи од Бошка И. Бојовића, али и од јеромонаха Јована (Ђулибрка), Владимир Балј каже да је извјесно да је Никон Јерусалимац Јелену Балшић припремао за манастир, односно да је логично да у манастиру у ком обитава она није била свјетовњак (2010: 79; видјети и Томин–Половина 2016: 69–70). Извјесно је да конкретних назнака припреме за монашење Јелене Балшић нема у *Горичком зборнику*. Како год да се окрене, евентуално монашење Јелене Балшић је неодређено мјесто у њеној биографији.

Сасвим је упитна и тврдња да је у средњем вијеку на острву Горица (Брезовица, Бешка) постојао женски манастир. Зато кад вам на том острву

водич каже да је ту у средњем вијеку живјело тридесетак монахиња преостаје да одреагујете као Петар Момировић на „такозвану ’Ресавску преписивачку школу’, која је погрешно названа и буквално схваћена“ (1989: 36). Након што је Зета је угрожена од Турака, изузев манастира Ком, скадарски манастири су запустјели. Иван Црнојевић је Цетињском манастиру приложио „и Комску цркву и Горицу (цркву на Брезовици, коју је градила Јелена Балшић) са свим њиховим посједима и приходима, уз обавезу да се у Комској цркви издржавају два до три калуђера, а и имања да врате овим црквама ако се оне ’понове у смиренују“ (Божић 1970в: 331).

7. ГДЕ ЈЕ ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ ЖИВЈЕЛА НАКОН СМРТИ САНДАЉА ХРАНИЋА КОСАЧЕ? Миодраг Ал. Пурковић даје до знања да први гласови о Јелени Балшић долазе из Дубровника, 1392. године. Тада је запријетила опасност да Турци нападну Зету, па су Дубровчани изразили спремност да је збрину у своме граду (1996: 73). Приликом одбијања захтјева Јелене Балшић године 1435, убрзо након смрти Санадаља Хранића Косаче, да испред зидина Дубровника подигне православну цркву, у којој би била сахрањена, Дубровчани су јој понудили да живи у њиховом граду, али она то није прихватила. Јелени Балшић није помогло ни то што се за њен захтјев Дубровчанима интересевао и њен сестрић деспот Ђурађ Бранковић (видјети Синдик 2004: 156). Позивајући се на Симу Ћирковића, Момчило Спремић у вези са Јеленом Балшић саопштава: „Оставила је Босну и већ 1435. спустила се на Приморје, вероватно у Нови“ (2004: 89). односно: „Боравећи на Приморју, Јелена је преко Конавала и Цавтата, у новембру 1436. дошла у Дубровник да остави у депозит свој накит“ (2004: 90).

Претпоставља се да је Јелена Балшић након Сандаљевог смрти боравила у Драчевици (ТADIĆ 1939: 118) и/или на двору херцега Стјепана (Тошић 2004: 424). Познато је да се она након смрти свога другог мужа креће простором ширим од наведених локација. Њене активности посебно су интензивиране током подизања Богородичине цркве на острву Горица.⁹ Одлуку Млетачког

⁹ Цркву Благовјештења Господњег на скадарском острву Горица Јелена Балшић је подигла након смрти Сандаља Хранића Косаче и одбијеног јој захтјева да испред зидина Дубровника подигне православну цркву, у којој би била сахрањена. Упоредо са подизањем своје гробне цркве, обновила је цркву Светог Ђорђа. На основу заједничких карактеристика фасаде цркве Светог Николе у Доњим Брчелима код Вирпазара и завјетне цркве Јелене Балшић на острву Бешка, Татјана Пејовић закључује да би задужбина Јелене Балшић могла бити и поменута црква црква Светог Николе (видјети Пејовић 1995: 94). Предање Јелени Балшић приписује „изградњу цркве у Врању (близу Хума) и Светог Николе у Гостиљу“ (Ровински 1993: 328). Радмило Б. Пекић указује на то да су у Кључу код Гацка године 2013. откопани темељи цркве о којој се говорило само у предању, и то као о задужбини Јелене Балшић (2014: 372). Војислав Ђурић сматра да би зетски манастир у Горичани, у коме је записан тестамент Јелене Балшић, „могао бити једна од њених задужбина“ (1970: 418), односно да је црква Светог Ђорђа на острву Горица њена задужбина или задужбина њеног мужа Ђурађа II Балшића (1970: 422). Дикутабилно је навођење Васа Ј. Ивошевића да је Јелена

сената, од 14. јула 1437. године, о слободном кретању Јелене Балшић подручјем Млетачке Републике на источној јадранској обали Ђуро Тошић повезује са њеним пословним подухватима након смрти војводе Сандаља (2004: 429³⁸). Тај податак из биографије Јелене Балшић занимљив је тим прије што је она године 1405. објавила рат Венецији, познат као Први скадарски рат.¹⁰

Захтјев Јелене Балшић да подигне православну цркву испред зида Дубровника Сенат Дубровника је одбио уз образложење да је подизање цркава у надлежности папе: „Nemmeno una sciesia secondo la nostra fede romana, se per lo papa non e solennemente dato licencia e anche fatto dota a tal chiesa“ (према RESTI 1893: 264). Томе одговору у формалном погледу нема приговора, међутим, јеромонах Јован (Ђулибрк) запажа да су Дубровчани захтјев Јелене Балшић одбили у вријеме одржавања Фирентинског сабора, након кога је у сједиште зетског митрополита, манастир Пречиста Крајинска код Скадарског језера, дошао унијатски митрополит (2003: 11). Има претпоставки да је захтјев Јелене Балшић Дубровчанима, из године у којој се упокојио Сандаљ Хранић Косача, да подигне цркву *al gresco*, произашао из његовог обраћања Дубровчанима да подигне цркву у Дубровнику.¹¹

Балшић са својим сином Балшом III подигла цркву Светог Николе у манастиру Прасквица (1989: 89). Име Јелене Балшић не наводи се међу именима у оснивачкој повељи Балше III манастиру Прасквица, из 1413. године (видјети ШЕКУЛАРАЦ 1987: 155) – Јелена Балшић од 1411. године живи у браку са Сандаљем Хранићем Косачом (видјети ТАДИЋ 1939: 114). Црквено градитељство Јелене Балшић евоцирано је у десетерачкој епској пјесми „Јела, љуба Милоша Обилића“, у којој се каже да је она уз помоћ Рада неимара саградила цркву Светог Николе у Вуковцима у Зети и цркву Светог Ђурђа под Горицом код Подгоорице (данас у Подгорици) – у знак захвалности Светом Ђорђу што је спасио док је бјежала од свога трећег епског мужа Ђура Топаловића, господара Котора, након увреда које јој је упутио на рачун њених претходних еписких мужева, Милоша Обилића и Балше Зећанина (видјети ЗЛАТИЧАНИН 1912: 317–319). Наведена пјесма, коју је у Зети године 1912. записао Илија Златичанин, одудара од историје барем у дијелу о коме говори о подгоричкој цркви Светог Ђорђа која је старија од Јелене Балшић – то представља алтернирање назива и мјеста те цркве и цркве Светог Ђорђа на скадарском острву Горица.

¹⁰ Званично измирење Јелене Балшић и Млетачког сената десило се 1426. године, иако Јелена Балшић од 1411. године до смрти Сандаља Хранића не живи у Зети. Споразум о измирењу Венеције и Јелене Балшић потписан је три ипо године након споразума који су у Благају потписали млетачки посланик Зуан Зорзи (Zuan Zorzi) и Сандаљ Хранић Косача: „Сенат је чак јуна 1426. год., на тражење српског деспота Стефана, како нас извјештавају млетачке хронике, пристао да се посебно измири са Сандаљевом женом, Јеленом Балшић, упркос супротном мишљењу саме Сињорије“ (Божић 1970б: 151). Споразумом потписаним у Благају са млетачким дуждем, преко његовог посланика Зуана Зорзи, 1. новембра 1423. године, „Сињорија је потврдила Сандаљу млетачко племство, додијеливши га и његовој браћи и нећаку, Стефану Вукчићу Косачи“ (Божић 1970б: 151).

¹¹ Младен Анчић закључује да је Сандаљ Хранић пожелио „својој души да осигура вјечни мир. За остварење тог циља учинило му се најпогоднијим, вјероватно под утицајем жене, да подигне православну цркву у Дубровнику, мјесту које је било бастион католичанства на обзору великог војводе“ (1982: 258). Исти аутор наводи: „Уз првобитно замишљену

Јорјо Тадић претпоставља да се Јелена Балшић у вријеме свог обраћања Дубровачкој влади налазила у приморју, односно у Драчевици, тачније у Новом, заснивајући то на томе што је њен повјереник Иваниш Мршић из Новог (1939: 118). Из Драчевике је и њен повјереник Радац Маројевић (видјети Ковиланић, 1988: 134. На другој страни, Момчило Спремић саопштава да је на двору херцега Стјепана „уз Сандаљево удовицу Јелену, живела и њена сестра Оливера коју су звали ’Деспина““ (1999а: 290). Оливера Лазаревић је помагала Јелени Балшић у активностима око подизања Богородичине цркве, истовремено посредујући у комуникацији деспота Ђурађа Бранковића са Дубровчанима.¹²

Позивајући се на Николу Јоргу, Миодраг Ал. Пурковић указује на неспоразуме на двору Косача након смрти Сандаља Хранића, наводећи да је херцег Стјепан захтијевао да се њему, а не Јелени Балшић, исплати камата за годину у којој се упокојио његов стриц Сандаљ на новац који је он похрањивао у Дубровнику (1996: 86).¹³ Јелена Балшић се „у октобру 1435. обратила Дубровчанима за исплату интереса на тај новац за текућу годину, а они су предложили да се око тога споразумије са херцегом Стјепаном. Након дужег премишљања, ипак су њен захтјев испунили у фебруару 1435. године“ (Пурковић 1996: 86). Дубровчани су се првобитно двоумили пред поменутим захтјевом Јелене Балшић, поднијетим преко њеног посланика Прибисава Похвалића, и задужили свога посланика Андрију Бобаљевића да је посјети у Драчевици или на неком другом мјесту, уручи јој поклон и саопшти њихову

цркву Сандаљ је касније понудио и болницу, вјероватно као још једну погодност која би Дубровчане могла нагнати да прихвате понуду“ (1982: 258), односно: „Када је осјетио да му се приближава коначан живот, Сандаљ је постао спреман на највеће уступке, какав је рецимо био уступање Драчевике“ (1982: 259).

¹² У литератури се наводи да је Оливера Лазаревић од Ангорске битке године 1402. до смрти деспота Стефана Лазаревића године 1427. живјела у Београду, на двору свога брата, те да је потом прешла на двор Косача, код своје сестре Јелене. Иван Божић сматра да је она на двор Косача дошла 1423. године, „а можда и раније“ (Божић 1970б: 189). Константин Јиречек напомиње: „У Дубровнику виђала се чешће стара тетка деспотова, ’царица Деспина’, ћерка кнеза Лазара и некада жена султана Бајазиди I. Њу би обично дубровачке лађе довезле са ушћа Неретве, а чешће је путовала до Будве и Бара“ (1952: 364). А Јелка Ређеп наводи: „Познати су детаљи о њеном боравку у Дубровнику, о томе како су у јануару 1441. године одобрили трошкове око дочека ’царице’ Деспине. Оливера остаје у Дубровнику скоро пола године, а потом одлази у Будву, па у Бар“ (2006: 12).

¹³ Сандаљ Хранић Косача је 1426. године у Дубровнику „своје покретно имање, 18000 перпера“ (Ђоровић 1940: 434), које се налазило у дубровачком покладу, завјештао својој жени Јелени, након ње брату Вукцу, а након њега братанићу Стјепану. Истог дана је добио одобрење да се у случају невоље са њима склони у Дубровнику, уз могућност да им Република „даде једну лађу“ (Ђоровић 1940: 433). Услов за то је прихватање противуслуге: да у случају рата Сандаљ Косача са својом војском, о свом трошку, помогне Дубровчанима. У Дубровнику су, 20. јула 1438. године, свој дио наслеђа Сандаља Хранића Косаче преузели Стјепан Вукчић Косача, Радосав Драгишић Косача и Остоја Драгишић Косача (видјети Стојановић 1929: 96–99).

одлуку, а потом су одлучили да јој ту одлуку не саопште (према IORGA 1889: 338). Током њеног боравка у Драчевици, Јелену Балшић посјећују дубровачки поклисари (видјети TADIĆ 1939: 118).

И Ђуро Тошић полази од Николе Јорге и његовог позивања на одлуке Дубровчана од 22. марта 1435, 24. марта 1435. и 29. марта 1435, кад саопштава да је званични Дубровник био у недоумици да ли ће Сандаљева родбина приликом планиране посјете његовог посланика бити заједно: „У случају да их не нађе заједно, посланик је од десет дана предвиђених за посјету, требало да проведе шест код Стефана, а четири код Јелене. Он је заиста, послјије седам проведених дана код Стефана, посјетио ’госпу Јелу, бившу жену војводе Сандаља’ (madona Jelle, olim uxor de vojvoda Sandagl) и остао код ње три дана“ (2004: 424). Након ових ријечи, Тошић казује: „Гдје се налазила Јелена непосредно послјије Сандаљеве смрти не знамо, али, по свему судећи, поново се након четири мјесеца нашла у друштву своје јетрве и Стефанове мајке, Катарине, вјероватно, на двору Косача, гдје их је крајем јула 1435. посјетило једно дубровачко посланство“ (2004: 424). Не треба губити из вида да је тада на двору Косача живјела и Јелена, жена херцега Стјепана а кћерка Балше III Балшића.

Одлуке дубровачких Вијећа из друге половине марта 1435. године о одвојеним посјетама херцегу Стјепану и његовој стрини Јелени указују на могућност присуства Јелене Балшић на херцеговом двору у Кључу. У вези са тим, Тошић се позива на Јоргино навођење дубровачког документа од 25. јула 1435. године, и закључује: „Но, у сваком случају, није се могла задржати тамо дуже од краја октобра, пошто је посљедњих дана тога мјесеца нови дубровачки посланик требало да је пронађе на једној рибарској барци у Драчевици и обрадује поклоном зачина и слаткиша у вриједности од 25 перпера, уз обављање неких финансијских договора са њом“ (2004: 424). У дубровачкој архивској грађи налази се податак да је „преко Конавала и Цавтата Јелена дошла у Дубровник у пратњи два дубровачка властелина“ (TADIĆ 1939: 118). Познато је да је Јелена Балшић, након смрти Сандаља Хранића Косаче, свој новац и драгоцености три пута похрањивала у дубровачком покладу, између осталог и 1435. године, док је код которског трговца Л(у)кше Паутинова године 1436. оставила хиљаду дуката (СТЕПЧЕВИЋ–КОВИЛАНИЋ 1969: 611). Ђуро Тошић напомиње да је Јелена и за живота војводе Сандаља имала могућност управљања властитим новцем, мада је он, из сигурносних разлога, стајао у позадини њеног банкарског пословања (2004: 428).

У биљешци уз посланицу *Општинскије бољубно* Јелене Балшић, Радмила Маринковић тврди да Јелена Балшић од 1435. године „живи у свом двору на Скадарском језеру“ (1996: 300), као што у биљешци уз *Тестаментни Јелене Балшић* каже да се она са херцегом Стјепаном, ради писања теста-мента, састала у Гор(и)чанима јер је „у Горчанима је био двор госпође Јеле“ (1996: 300). У близини Скадарског језера били су дворци Балшића у Годињу и Брчелима, а посљедњи двор Балшића био је у Бару, након што су Балши III Балшићу године 1412. припали Бар, Улцињ, Будва и годишња пензија од

1000 дуката (видјети Јиречек 1952: 341). У вријеме другог доласка Јелене Балшић у Зету, Доњом Зетом је господарио деспот Ђурађ а Горњом Зетом Стефаница Црнојевић.

Под очевидним утицајем Димитрија Богдановића, Гордана Јовановић саопштава да је Јелена Балшић као удовица Сандаља Хранића Косаче „провела своје посљедње године, 1435–1443, у својој задужбини, манастиру Свете Богородице“ (2013: 389). У вријеме писања тестаментa Јелене Балшић Богородичина црква на Горици (Бешки, Брезовици) тек је била подигнута, а оронулој цркви Светог Ђорђа на истом острву требало је обновити кров (видјети Синдик 2004: 160).¹⁴ Јелена Балшић након смрти Сандаља Хранића, барем првобитно, није била заинтересована за живот на двору Косача. Посредно се да извести закључак да није жељела да буде сахрањена ни на Шћепан Пољу, гдје је сахрањен њен други муж. Јелена Балшић се касније измирила са херцегом Стјепаном, кога у тестаменту наводи као свога сина (без гријеха) – „сина ми ѿ(спо)д(и)на војводе Степана“ (према Синдик 2004: 159).

Своје посљедње дане Јелена Балић је провела у Зети, али не може се тврдити да се то односи и на посљедње године њеног живота. Могуће је да је Јелена Балшић, последице свог другог доласка у Зету, живјела у неком од двораца Балшића (у Годинију или Брчелима), а можда и у манастиру Горици – у коме је записан њен тестамент.

8. Да ли је *Горички зборник* књига за чије је корицење Јелена Балшић потписала уговор у Котору 18. маја 1441. г. и које је књиге последовала Јелена Балшић? Према Ивану Божићу, *Горички зборник* би могао бити књига на коју се односи уговор Јелене Балшић са которским златарем Андријом Азатом, од 18. маја 1441, да јој укоричи књигу „оковом од позлаћеног сребра“ (1970а: 109). Монах Никон је састављање *Горичкој зборника* завршио „1442. године, када је зацијело повезана књига“ (Трифунковић 2019: 018) – што значи да *Горички зборник* није био састављен кад је потписиван поменути уговор између Јелене Балшић и Андрије Азата. На другој страни, Ристо Ковијанић помоћу документа Которског архива (Нотарска књига VII, 183) показује да је канцелар Јелене Балшић од которског златара истовремено преузео новоукоричену књигу и књигу са Христовим ликом, коју му је, 18. маја 1441. године, предао као модел за израду корица (1988: 128). То доводи у питање тврдњу Војислава Ј. Ђурића да уговор о коме је ријеч није реализован (1964: 256).¹⁵

¹⁴ Поред претпоставки да је црква Светог Ђорђа на Горици задужбина Ђурађа II Страцимировића Балшића или Јелене Балшић, Војислав Ђурић претпоставља да је и манастир Светог арханђела Михаила код Улциња задужбина Ђурађа Страцимировића (Ђурић 1970: 418). Милан Шуфлај каже да је Ђурађ Страцимировић подигао и манастир Светог Николе у Скадру, као и да су оба ова манастира била у надлештву Пећке патријаршије (видјети ŠUFFLAY 1991: 77). Позивајући се на Василија Марковића, Војислав Ђурић напомиње: „Нејасно је када је настао манастир Св. Петра у Скадру, који се често наводи у изворима раног XV в. а који је исто тако био православни“ (Ђурић 1970: 418).

¹⁵ Војислав Ђурић није убједљив ни у свом ишчитавању календарске године уклесане у ктиторском натпису Јелене Балшић на западном порталу Богородичине цркве на Горици

Тврдња да није реализован уговор Јелене Балшић и которског златара Азата, од 18. маја 1441, кроз литературу се преноси силом инерције. На исти начин се преноси и тврдња да је Јелена Балшић тада намјеравала да укоричи књигу *Горички зборник*, међутим, се не може ни негирати нити потврдити. Тестаментом, сачуваним у препису српског дубровачког канцелара Никше Звијездића (*Testamento di domina Jella de voiuoda Sandagli. Testamenta Notariae*, XIII, 1437–1445 fol. 151v–153, des Archives d’Etat de Raguse; *Diversa notariae* XXVI, f. 177v–178), Јелена Балшић своје књиге завјештава Богородичиној цркви и цркви Светог Ђорђа на скадарском острву Горица. Епитропи тестаментна Јелене Балшић су њена унука Јелена, њен муж Стјепан, њихов син Владислав и Оливера Лазаревић.¹⁶

Иван Божић, кога Момчило Спремић наводи као „нашег најбољег познаваоца историје средњовековне Зете“ (СПРЕМИЋ 1999а: 291), гријеши кад, говорећи о тестаменту Јелене Балшић, каже да је жена херцега Стјепана, Јелена, кћерка Јелене Балшић (видјети Божић 1970б: 190). Такође је материјална грешка то што Мавро Орбин у генеалошком стаблу Немањића наводи Јелену, жену херцега Стјепана Косаче као праунуку Вукашина Мрњавчевића по мушкој линији, тачније као унуку његовог сина Андрије, односно кћерку Недељка Момчила Мрњавчевића (1968: 273). То значи да је историјски непотврдив и навод, коме се са разлогом противи Никола Банашевић, да је кћерка Андрије Мрњавчевића, „према Диканжу, била удата за Стефана Косачу“ (1935: 133).

Будући да Јелена Балшић у тестаменту не наводи наслове својих књига које завјештава црквама на Горици, остаје непознат конкретни састав библиотеке Јелене Балшић. Труд Марије Маје Д. Недељковић у покушају доказивања које је књиге посједовала Јелена Балшић (2012: 179–192) не превазилази ниво хипотетичке реконструкције. Исте врсте је и труд Новака Мандића Студо (1995: 381–382). Јелена Балшић у тестаменту не наводи чак ни *Горички зборник* који је, како се из те књиге сазнаје, намијенила „храму Пресвете Владичице наше Богородице – Благовештењу, који је у Горици, да јој буде“ (*Горички зборник*, лист 272б). Светозар Томић који је у Скопљу, 1902. године, пронашао рукописни зборник Никона Јерусалимца према скадарском острву Горица га је насловио *Горички зборник*: „Тако сам ја дошао

(1970: 485). „Управо овај датум (година), исписан и ћирилским и латинским бројевима, у историјској науци изазвао је бројне коментаре, па је и натпис објављиван више пута /В. Ђоровић, *Стари српски записи и најписи*, Београд, 1997, 25; И. Јастребов, *Подаци за историју Српске цркве*, 143; *Историја Црне Горе*, 2/2, 422 (В. Ђурић); Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе*, 205/“ (Милошевић 2010: 31). Са посебним опрезом је потребно прићи раду Илије Велева „Горичком зборник на раскршћу балканске духовне и културне традиције“ (2020: 231–264).

¹⁶ Ђуро Тошић наводи да је последње што историја зна о Оливери Лазаревић то да је она на Бешки испунила тестаментарну жељу Јелене Балшић да јој се поју задушне литургије (2004: 439). На острву Бешка недавно су пронађене женске кости, у вези са којима се претпоставља да би могле бити Оливере Лазаревић; стручна експертиза је у току.

до овог рукописа калуђера Никона, исповедника и учитеља Јелене, кћери кнеза Лазара, писаног 1442. године у Горици због чега сам га ја и назвао 'Горички зборник'" (Томић [1942]: 87). Не може се утврдити гдје је Никон Јерусалимац саставио *Горички зборник*. У самом *Горичком зборнику* Јелена Балшић каже Никону Јерусалимцу да је добила ту књигу (видјети Јерусалимац 2019: лист 272b) – што показује да Никон Јерусалимац, док је састављао *Горички зборник*, није био тамо гдје је била Јелена Балшић.¹⁷

Споран је и садржај сљедеће реченице Светозара Томића: „Она [Јелена Балшић] је подигла поред цркве на Горици и цркву свете Богородице на острву Бешка у Скадарском језеру“ (Томић [1942]: 90). Наведени *Предговор* показује да Томић не разликује Горицу (Бешку, Брезовицу) и Старчеву Горицу, односно да Горицу и Бешку представља као два острва. На основу овог Томићевог текста испало би да је Јелена Балшић на оба скадарска острва, која он наводи, подигла по једну цркву посвећену Богородици, односно да је он дајући наслов *Горички зборник* књизи преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца мислио на друго скадарско острво Горица, које је је по старцу Макарију применовано у Старчево, односно Старчева Горица. Познато је да је на острву Горица црква Благовјештења, као што је познато да је на острву Старчева Горица црква Успења Богородице. Аналогно топониму Старчева Горица, није неприхватљиво то што Ђуро Тошић говори о „новосаграђеној цркви у Бешкој Горици“ (2004: 429). Сложеница Бешкагорица налази се у опису Скадарског санџака Маријана Болице Которанина, из 1614. године (према Љубић 1880: 176).

9. ДОДАТАК: НИЈЕ НЕОДРЕЂЕНО МЈЕСТО ОДГОВОР НА ПИТАЊЕ ДА ЛИ СЕ ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ ЗА ЖИВОТА СВОГА ПРВОГ МУЖА ЂУРАЂА II СТРАЦИМИРОВИЋА БАЛШИЋА СУСРЕТАЛА У БУДВИ И ДУБРОВНИКУ СА СВОЈИМ БУДУЋИМ МУЖЕМ САНДАЉЕМ ХРАНИЋЕМ КОСАЧОМ? Има аутора који, без покрића, тврде да се Јелена Балшић са босанским војводом Сандаљем састајала још за живота свога првог мужа Ђурађа Страцимировића. Јосип Јелчић, на примјер, лута кроз стварност кад каже: „Треба напоменути да су се Сандаљ и Јелена виђали у Дубровнику, али онда кад је Сандаљ био тек ожењен а Ђурађ II жив“ (2010: 337) – премда додаје: „Али да је међу њима било некаквих других контаката, о томе би нешто било забиљежено у дубровачкој грађи, јер би им биле потребне лађе за пријевоз“ (2010: 337). Наведено читавање није једино у Јелчићевом наративу о Јелени Балшић. Као што смо видјели, Јелена Балшић се ни током задржавања у Дубровнику 1409. године, приликом путовања на мировне

¹⁷ Јован Деретић напомиње да је од три посланице које је Јелена Балшић упутила свом духовнику Никону Јерусалимцу највећа *Описаније бољубно* (1983: 124). То је једина њена у цјелини сачувана посланица из књиге *Горички зборник*. Скоро сасвим су оштећени листови те књиге на којима је прва посланица Јелене Балшић, а садржај њене дјелимично очуване треће посланице ишчитава се на основу одговора Никона Јерусалимца Јелени Балшић, унесеног у *Горички зборник*.

преговоре у Венецију, није сусрела са Сандаљем Хранићем Косачом него са његовим емисарем и командантом млетачке флоте на Јадрану.

Сандаљ Хранић Косача је након смрти војводе Војислава Војиновића био нова пријетња Зети, али ни Ђурађ II Страцимировић Балшић није био пријатељ Хума, односно Босне. Позивајући се на Николу Јоргу, у вези са обраћањем за сусрет Јелене Балшић и Сандаља Хранића Дубровчанима године 1396. да она у име свога мужа Ђурађа II у њиховом граду преговара са војводом Сандаљем као окупатором Будве, Миодраг Ал. Пурковић указује на садржај документа /Ref. XXX, f. 134/: „Влада у Дубровнику није хтела да изиђе Јеленином захтеву у сусрет и одлучено је (27. новембра) да јој се поводом тога пошаље извињење“ (1996: 74). Такође уз помоћ Јорге, на исти дубровачки документ позива се и Владимир Ћоровић кад појашњава да су Дубровчани 26. новембра 1396. добили а 27. новембра 1396. године одбили захтјев Јелене Балшић за сусрет са Сандаљем Хранићем у Дубровнику (1940: 363). Они тада нијесу жељели мир између кнеза Ђурађа и војводе Сандаља – тек 1398. године овластили су Марина Гундулића, и то као приватно лице, „да посредује у миру између њих“ (Ћоровић 1940: 356).¹⁸

Очевидно је то да се и Ћоровић, и Пурковић и Куртовић позивају на исти дубровачки документ о захтјеву Јелене Балшић Дубровчанима за сусрет са војводом Сандаљем. Есад Куртовић тврди да је сусрет Јелене Балшић и Сандаља Хранића у Дубровнику накнадно договорен за крај 1396. године. Он у књизи *Велики војвода босански Сандаљ Хранић Косача* саопштава: „Крајем 1396. договорен је њихов сусрет [Јелене Балшић и Сандаља Хранића], али је позадина непозната“ (2009: 87²⁸⁹). Притом се позива на дубровачки документ XXX, 134, од „26. II. 1396“ (2009: 87²⁸⁹). Он тај документ наводи и у табели коришћених докумената (2009: 248), али не говори о другом обраћању Јелене Балшић Дубровчанима истим поводом.

¹⁸ Позивајући се на Константина Јиречека, Радмило Б. Пекић наводи да је Ђурађ II године 1396. „због личних интереса, позвао Турке да нападну хумску земљу, чија ће каснија војвоткиња постати његова супруга Јелена“ (2014: 372). Учинио је то и други пут, 1388. године, све су прилике из незадовољства што краљу Твртку I није могао преузети град Котор (владари све четири генерације зетске династије Балшић безуспјешно су ратовали за тај град). У првом од наведених напада на Босну Турци су савладани код Билећких Рудина, а у другом код Билеће. Драгоје Живковић улогу Ђурађа II у нападу Турака на Босну, предвођених Шахином, турским намјесником постављеним у Скадру године 1393, хипотетички покушава да објасни његовим вазалским односом према Турцима: „Друга је ствар, ако је био приморан да под пријетњом пресије пропусти Турке преко своје територије. Из тог угла посматрано, није невјероватно, да је приликом другог турског продора у Босну 1388. године, у Шахиновој војсци било и Ђурђевић поданика. Њихово учешће на страни Турака могло је произаћи из раније створених обавеза“ (1989: 267). Другачије то појашњава Жарко Шћепановић: „Ђурађ је, изгледа, убрзо средио своје односе са Турцима, јер приликом турских провала у Босну од 1386. год. (неке је и сам подстицао и пружао им помоћ) Дубровчани га моле да посредује код Турака да не би напали њихову територију, а 5. септембра 1388. год. додјељују му дубровачко држављанство. И сам Твртко молио је Дубровчане (у марту 1388. и новембру 1389) да код зетског господара посредују за мир и сам слао посланике у Зету“ (1987: 31).

Позивајући се на Есада Куртовића, Маријан Премовић каже да се Јелена Балшић Дубровчанима „поновно обратила крајем просинаца 1396“ (2018: 103), односно наводи да је Јелена Балшић „крајем студенога 1396. замолила дубровачке власти да је приме и да је на једном бригантину о трошку владе доведу из Улциња и врате натраг“ (2018: 103). Куртовићеву синтагму *крајем 1396.* Премовић пројектује у крајем просинаца 1396. године – иако Куртовић и у својој 289. напомени у књизи о Сандаљу Хранићу, као и у приказу коришћених докумената у истој књизи наводи исти дубровачки документ на основу кога се Премовић позива на Нелу Лонзу (Nella Lonza) (упоредити Куртовић 2009: 87²⁸⁹; 2009: 248 и Lonza 2011: 258). Јорјо Тадић казује: „Мјесто жене стигао је Ђура Страцимировић Балшић. Дошао је 3. јануара 1397. на једном свом бригантину а да о његову путовању Дубровчани нису унапријед знали. Он се вјероватно нагло одлучио на то, а његов је долазак могао бити у вези са крупним политичким догађајем на Балкану“ (1939: 63).¹⁹

Погрешна је и тврдња да је године 1398. у Будви боравила Сандаљева жена Јелена Балшић, која се за Сандаља Хранића удала осам година након смрти свог првог мужа, Ђурађа Страцимировића. Према Милану Кашанину, Дубровчани се, писмом упућеним Сандаљевој жени Јелени, у Будву, 20. марта 1398, обраћају:

„кћери кнегиње Милице и кнеза Лазара Јелени, преудатој за војводу Сандаља. ’Да зна ваша милост’, каже се у том писму, ’добили смо лист од војводе Сандаља, у којем нам пише да пошљемо у Стари Град до ваше милости, да видимо како стојите и шта се код вас чини. Ако вам је која невоља и ако хоћете доћи к нама у наш град, одпишите нам о свему, а ми да пошаљемо по вас честити брод, како пристоји племенитој госпођи’. Пажљиви и љубазни Дубровчани већ истога дана другим писмом обавештавају Јелениног мужа Сандаља шта су предузели за његову жену“ (1975: 301).

Божидар Шекуларац неадекватно и приказује и тумачи садржај дубровачког писма Сандаљу Хранићу Косачи (који се налазио у манастиру Ратац код Бара) и његовој жени Јелени, упућеног 20. марта 1398. године:

¹⁹ Догађај на који у вези са Ђурађем Страцимировићем Балшићем указује Јорјо Тадић је побједа Турака над Угарима код Никопоља, 25. септембра 1396. године У вези са доласком Ђурађа Страцимировића у Дубровник, 3. јанура 1397. године, Јорјо Тадић каже: „Вјероватно је већ због тога слао своју жену да се нађе с војводом Сандаљем и споразуми се с њиме послије никопољске битке“ (1939: 63). Јосип Јелчић наводи да је Ђурађ Страцимировић 3. јануара 1397. године дошао у Дубровник да од угарског краља Сигисмунда преузме управљање Корчулом (видјети 2010: 236). Управљање тим острвом Ђурађ Страцимировић је преузео 27. јануара исте године, гдје му је намјесник био Никола Живковић а након њега Марин Мирошевић, обојица из Бара (видјети Јелчић 2010: 237). Јелена Балшић је посјетила Корчулу током свога повратка са преговора одржаних у Венецији, 1409. године. Угарска власт је управљање Корчулом 1413. године препустила Дубровачкој Републици, упркос настојању војводе Сандаља да управљање тим острвом задржи Балша III Балшић (видјети Стојановић 1929: 387–388).

„Дакле, Јелена је боравила у Будви, док је Ђурађ био заузет ратовима на другој страни, очигледно спремајући одступницу у случају потребе. Уз то, сарађивала је са Сандаљем, још за живота мужа Ђурђа II, што се види из писма Дубровчана, који истог дана [20. марта 1398. године] обавјештавају Сандаља шта су предузели за Јелену. Успут га подсјећају на учињене услуге приликом инцидента на улазу у Котор, када Сандаљеви људи нападеше архиепископа барског Марина, који с једним Улцињанином и с морнарима пођоше за Венецију са дубровачком властелом, те се спасише само ’уз помоћ Бога и брзог брода бригантина“ (2011: 195).

Дубровчани Сандаљу Хранићу и његовој жени Јелени, 20. марта 1398. године, шаљу писмо које има свега девет редака, а у њему нема никаквог подсјећања на добротинство. Одступницу својој жени Јелени године 1398. припрема Сандаљ Хранић, а Јелена Балшић тада није била жена Сандаља Хранића нити је припремала икакву одступницу. Историчари претпостављају да је Ђурађ II Страцимировић Балшић тада планирао напад на Будву, што је значило да Сандаљева жена у том мјесту не би била безбједна – војвода Сандаљ је Будву заузео након смрти Радича Црнојевића кога је убио Ђурађ Страцимировић Балшић. Дубровчани тек писмом из априла 1402. године подсјећају Сандаља Хранића на сопствено добротинство, које су му учинили тиме што су своју галију послали „у Стари Град по многопоштовану госпођу Јелу“ (Стојановић 1929: 257–258) – жалећи се на неприлике које су Сандаљеви људи приредили кад су код Котора пресрели галију у којој су били барски надбискуп Марин, један Улцињанин из Млетака и дубровачка властела Мароје Тамарић и Палко Журковић. Видјели смо да Шекуларец то приписује садржају дубровачког писма од 20. марта 1389. године.

Забуну у историографским радовима је изазивало то што су све три жене Сандаља Хранића Косаче именом Јелена. Јорџо Тадић наводи да је Јелена Балшић трећа жена Сандаља Хранића Косаче: „Крајем 1411. године спремао се Сандаљ да се по трећи пут жени, и то Јеленом, удовицом Ђурђа Страцимировића Балшића, иначе кћерком кнеза Лазара, која је већ од раније долазила у Дубровник. Дубровчани су пристали да на својој галији доведу Сандаљу његову вјереницу, вјероватно из Будве, али не знамо да ли је том приликом имало да пређе преко Дубровника (9 децембра)“ (Тадич 1939: 114). Понуда Дубровчана за пресељење из Будве у Дубровник не односи се на Јелену Балшић, Напоменом Лудвига фон Толоци (Ludwiga von Thollóczy) о папином поништењу одлуке о склапању брака између Карла Курјаковића и Јелене Катарине Вукчић Хрватинић, јер су у четвртном кољену сродства, и Луцићевим преписом записника са засиједања Вијећа града Трогира, од 28. априла 1405, на коме је одлучено да се војводи Сандаљу Хранићу Косачи уручи свадбени дар – омогућено је Младену Анчићу да, уз асистенцију Дубравка Ловреновића, установи да Дубровчани 20. марта 1398. своју лађу нијесу понудили ни другој жени Сандаља Хранића Косаче, Јелени Катарини, јер она тада није била удата (1987: 46). Та понуда се односи на Сандаљеву

прву жену Јелену, чији идентитет није разјашњен. У вези са првом женом војводе Сандаља једино је познато да је поријеклом са простора Српскога царства – сачувано је и још једно писмо које су јој упутили Дубровчани (видјети Стојановић 129: 254). Несигурна је претпоставка да је она из владарске породице Црнојевић. Младен Анчић упозорава: „Јелени се само увјетно може дати презиме Црнојевић, будући да је немогуће утврдити природу њена сродства са Радичем Црнојевићем“ (1987: 46³⁵).²⁰

Све у свему, нема доказа да се Јелена Балшић за живота свога првог мужа, Ђурађа II Страцимировића Балшића, сусретала са својим другим мужем, Сандаљем Хранићем Косачом. У том погледу, поготово је далеко од докумената играно–докумантарни филм Вање Вуковић *Историјске џајне Скадарској језера (I), (Једна џосја, два виџеза)* (2018) – чији је централни мотив прељуба Јелене Балшић, са историјског становишта наводна прељуба. Да и не говоримо о кичериозном приказивању и спољашњег и унутарњег лика Јелене Балшић у наведеном филму у односу на оно што о њој свједочи архивска рукописна грађа и књига *Горички зборник*, а поготово да не говоримо о тврдњи из завршнице тога филма да се Јелена Балшић повукла у манастир да би окајала своје грехове у политици. Живот пише романе, људи читају стрипове.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аноним. Записник о приступној беседи Ч. Мијатовића „Госпођа Јела Балшићка“. *Годишњак Српске краљевске академије* 1 (1887), 131–134.
- Анчић, Младен. Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама, (Прилог по вијести западног Балкана с краја XIV и почетка XV стољећа). *Историјски часопис* XXXIII/33 (1987): 37–56.
- Баљ, Владимир. Идеје исихазма у преписци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. *Шћепан Поље и његове свештње кроз вјекове*. Драган Војводић (ур.). Беране – Шћепан Поље: Свевиђе – Манастир Заграђе, 2010, 123–142.
- Банашевић, Никола. *Циклус Марка Краљевића и одједи француско–италијанске вишешке књижевности*. Скопље: Књиге Скопског научног друштва. Књига III, 1935.
- БАЛАБАН, Оливера. *Мајке хришћанке. Беотраг–Превлака: Словенско слово*. Манастир Светог архангела Михаила, 2013.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. *Горички зборник. Историја Црне Горе*. Књига друга. Том други. Димо Вујовић и др. (ур.). Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970, 372–380.

²⁰ Видјети и Милушковић 1952: 309; Божић 1970а: 56. Потребно је прићи са опрезом раду Свјетлане Самарције „Јелена Црнојевић (Улога жене у црногорском друштву и очувању наслѣдства)“ (2019: 176–190).

- Богдановић, Димитрије. *Сѣара срѣска књижевносѣи. Исѣорија срѣске књижевносѣи*. Душан Мрђеновић (ур.). Београд: Досије, Научна књига.
- Богдановић, Димитрије. *Сѣара срѣска библиоѣека. Сѣудије из срѣске средњовековне књижевносѣи*. Тајјана Суботин-Голубовић (прир.). Београд: Српска књижевна задруга, 1997, 5–79.
- Божић, Иван. *Доба Балѣића. Исѣорија Црне Горе*. Књига друга. Том други. Димо Вујовић и други (ур.). Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970а, 49–133.
- Божић, Иван. *Зейа у Десѣоѣовини. Исѣорија Црне Горе*. Књига друга. Том други. Димо Вујовић и други (ур.). Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970б, 137–275.
- Божић, Иван. *Владавина Црнојевића. Исѣорија Црне Горе*. Књига друга. Том други. Димо Вујовић и други (ур.). Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970в, 277–370.
- Боловић, Бошко. *Житије Светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца. Боѣословје 1 (1987): 37–46.*
- ГАГОВА, Нина. *Горичкият сборник в контекста на јужнославјанските владателски сборници от 14 и 15 в. Никон Јерусалимац. Вријеме – личносѣи – дјело. Ћулибрк Јован (ур.). Цетиње: Светигора, 201–220.*
- ДЕРЕТИЋ, Јован. *Исѣорија срѣске књижевносѣи*. Београд: Нолит, 1983.
- ЂИДИЋ, Љубиша. *Кнеѣиња Јелена Балѣићка*. Крушевац: Историјски архив, 2010а.
- ЂИДИЋ, Љубиша. *Кнеѣиња Јелена Балѣић (1368–1443). Кнеѣиња Јелена Балѣићка*. Крушевац: Историјски архив, 2010б, 39–54.
- ЂУРИЋ, Војислав. *Дубровачка сликарска ѣкола*. Београд: Научно дело, 1970.
- ЂУРИЋ, Војислав. *Умјейносѣи. Исѣорија Црне Горе*. Књига друга. Том други. Димо Вујовић и др. (ур.). Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970, 411–531.
- ЗЛАТИЧАНИН, Илија (зап.). *Јела, љуба Милоша Обилића. Босанска вила XXVII/23–24 (1912): 317–319.*
- ИВОШЕВИЋ, Васо. *Библиоѣеке ѣправославних манасѣиѣира у Боки Коѣорској и Пациѣировићима. Скрѣиѣорији и манасѣиѣирске библиоѣеке у Црној Гори*. Душан У. Мартиновић (ур.). Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе, 1989, 53–96.
- ЈЕВТИЋ, Атанасије. *Исповедање вере Никона Јерусалимљанина. Никон Јерусалимац. Вријеме – личносѣи – дјело. Ћулибрк Јован (ур.). Цетиње: Светигора, 257–269*
- ЈЕРУСАЛИМАЦ, Никон. *Горички зборник (1441/42)*. Фототипско издање. Ђорђе Трифунѣић (прир.). Београд – Подгорица: Службени гласник – Матица српска. Друштво чланова у Црној Гори, 2019.
- ЈИРЕЧЕК, Константин. *Исѣорија Срба. I. Радонић Јован (прев.)*. Београд: Научна књига, 1952.
- ЈОВАНОВИЋ, Гордана. *Библијске парафразе у „Горичком зборнику“*. *Теолинѣвисѣићка ѣрочавања словенских језика*. Јасмина Грковић-Мејѣор, Ксенија Кончаревић (ур.). Београд: САНУ, Одбор за српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књ. 5, 2013, 589–400.

- Калић, Јованка. *Срби у њозном средњем веку*. Београд–Краљево: Службени лист СРЈ, Слово.
- Кашанин, Милан. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета. 1975.
- Ковиланић, Ристо. *Койторски медалјони*. Београд: Књижевне новине – Удружење „Вељко Влаховић“, 1988.
- Копривица, Бранко. Јела Сандаљевица у народним предањима и пјесмама са подручја Босне, Херцеговине, Старе Црне Горе, Зете и Топлице (од легенде ка синтези). *Српска њроза данас: Косаче – оснивачи Херцеговине*. Радослав Братић (ур.). Билећа – Гацко: Просвјета, 2000, 589–613.
- Краљ, Милица (прир.). *Сневне Евине кћери, (Савремено њјесниџиво жена у Црној Гори)*. Андријевица: Комови, 2002.
- Краљ, Милица. *Песмоџворка и владарка Јелена Балџић*. Подгорица: Удружење књижевника Црне Горе, 2017.
- Лутовац, Момчило (прир.). *Судилицџие, (Ејске народне њјесме)*. Београд: Друштво гуслара „Вук Караџић“, 1978.
- Мандић, Новак. *Земља звана Гацко. I*. Београд – Гацко: СИБ експорт–импорт – Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ – Скупштина општине Гацко, 1995.
- Маринковић, Радмила. Поговор. Коментари. Речник. Маринковић Радмила (прир.). *Писах и њоџијисах: ауџиобиоџрафске изјаве средњег века*. Београд: Нолит, 1996, 237–318.
- Микавица, Дејан, Горан Васин, Ненад Нинковић. *Истџорија Срба у Црној Гори (1496–1918)*. Никшић: Институт за српску културу, 2017.
- Мијатовић, Чедомил. *Извори за истџорију Ђурђа Бранковића. Десџоџ Ђурађ Бранковић, (Госџодар Србима, Подунављу и Зейском Приморју)*. Београд: Државна штампарија, XV–XXVIII, 1888.
- Мијатовић, Чедомил. *Кнеџиња Јелена Балџићка (Кћи кнеза Лазара Косовској)*. Београд: Пешић и синови, 1997.
- Миљушковић, Славко. Неколико података о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору. *Истџоријски заџиси VIII/4 (1952)*: 309–318.
- Милошевић, Силвана. Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балџић. *Весник 37*: 27–35.
- Милутиновић. Бранислав. Борба Балџића са Млечанима за зетске приморске градове. *Средњовјековна истџорија Црне Горе као њоље истџраживања*. Ковачевић Бранислав (ур.). Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 199–226.
- Михаљчић, Раде. Доба обласних господара. *Истџорија српској народа*. Друга књига. Гавриловић Славко и други (ур.). Београд: Српска књижевна задруга, 1994, 21–36.
- Момировић, Петар. *Наџи сџари скрџиџорији на њодручју Црне Горе и Србије у средњем веку и џурском њјериоду. Скрџиџорији и манасџирске библиџеке у Црној*

- Гори. Душан У. Мартиновић (ур.). Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1989, 33–43.
- НЕДЕЛКОВИЋ, Марија Маја. *Благовјерна кнегиња Јелена Лазарева Балшић*. Цетиње – Крушевац – Скадарско језеро: Светигора – Црква Лазарица – Манастир Бешка, 2012.
- НИКЧЕВИЋ, Војислав. Између „свијета“ и хришћанства: књижевност словенског средњег вијека у Црној Гори. *Лисци словенској средњој вијека*. Војислав Д. Никчевић (прир.). Димитрије Калезић и други (прев.). *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека. Књига 2*. Цетиње: Обод, 1996, 5–73.
- НОВАКОВИЋ, Стојан (прир.). *Примери књижевности и језика сџараоа и српско-словенској*. Београд: Краљевска српска државна штампарија, 1904.
- ОРБИН, Мавро. *Краљевство Словена*. Шундрица Здравко (прев.). Београд: Српска књижевна задруга, 1968.
- ПАВИЋ, Милорад (прир.). *Сџари српски зајиси и најјисци. Сџара српска књижевност у 24 књиге*. Књига деветнаеста. Богдановић Димитрије и други (ур.) Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1986.
- ПАРПУЛОВА – ГРИБЛ, Љубомира. Списатељице православних Словена IX–XII века. Светлана Томин (прев.). *Летопис Мајнице српске* 470/3 (2002): 365–384.
- ПЕЛОВИЋ, Татјана. *Манасџири на џилу Црне Горе*. Нови Сад – Цетиње: Прометеј – Републички завод за заштиту културе, 1995.
- ПЕКИЋ, Радмило. Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини* XLIV/1 (2014): 371–384.
- ПЕТРОВИЋ, Соња. Народна песма о породу Јеле Милошеве из Лубурићеве заоставштине. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 68–69/1–4 (2002): 246–259.
- ПЕТРОВИЋ, Никола. *Десџа*. Цетиње – Подгорица: Светигора – Октоих, 2009.
- ПОПОВИЋ, Перивоје. Повратак на Итаку – поново. О поезици вјере и бола у твораштву Јелене Балшић и Милице Краљ. *Памћења и појаве (Савременици и свевременици – ојледи из домаће књижевности)*. Подгорица: Књижевна заједница Српског народног вијећа Црне Горе, 2009, 100–104.
- ПРЕМОВИЋ, Маријан. Јелена, кћер кнегиње Милице – спона Лазаревића и Балшића. *Кнегиња Милица – монахиња Јевџенија и њено доба*. Мишић Синиша, Јечменица Дејан (ур.). Трстеник – Београд: Народна библиотека „Јефимија“ – Филозофски факултет, 2014, 209–223.
- ПУРКОВИЋ, Миодраг. *Кћери кнеза Лазара (историјска студија)*. Београд: Пешић и синови, 1996.
- ПУЦИЋ, Медо. [Без наслова]. Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием. Књ. I. Преписао с Дубровачке архиве кнез Медо Пуцић. Београд: Књигопечатња Књажества српског, 1958, III–XXIII.

- РАТКОВИЋ, Миленко. *Књигољиворци*. Титоград: Књижевна заједница „Траг“, 1991.
- РАТКОВИЋ, Миленко. *Трагови прошлости*. Подгорица: Побједа, 2010.
- РЕЂЕП, Јелка. *Бисџу воду замућиле (Свађа кћери кнеза Лазара)*. Београд: Пешић и синови, 2006.
- РОВИНСКИ, Павле. *Црна Гора у прошлости и садашњости*. Том I. Драго Ђупић (прев). Цетиње – Сремски Карловци: Издавачки центар „Цетиње“ – Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Издавачка књижарница Зорна Стојановића, 1993.
- РУВАРАЦ, Иларион. Краљице и царице српске. *Зборник Илариона Руварца. Одабрани историјски радови*. I. Радојчић Никола (ур.). Београд: Српска краљевска академија. Посебна издања. Књига СIII. Друштвени и историјски списи. Књига 44, 1934, 1–35.
- САМАРЦИЈА, Свјетлана. Јелена Црнојевић (Улога жене у црногорском друштву и очувању наследиства). *Зетски јосифовари Црнојевићи и везири Буцајлије (XIV вијек–1830. г.)*. Васиљ Јововић (ур.). Цетиње: Митрополија црногорско-приморска – Светигора, 2019, 176–190.
- СИНДИК, Душан. Тестамент Јелене Балшић. *Никон Јерусалимац. Вријеме – личности – дјело*. Ђулибрк Јован (ур.). Цетиње: Светигора, 2004, 151–165.
- СПРЕМИЋ, Момчило. *Десетом Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: СЛЮ – Глас српски, 1999а.
- СПРЕМИЋ, Момчило. Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године. *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*. Ковачевић Бранислав (ур.). Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 1999б, 369–379.
- СПРЕМИЋ, Момчило. Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца. *Никон Јерусалимац. Вријеме – личности – дјело*. Ђулибрк Јован (ур.). Цетиње: Светигора, 2004, 73–108.
- СТЕФАНОВИЋ, Зоран (прир.). *Горички зборник (1441/42)*. Електронско факсимил издање. Цетиње: Центар Митрополије црногорско-приморске за дигитално издаваштво „Свети Јануарије“, 2000. Online: <<http://stari.mitropolija.me/duhovnost/goricki/default-1.html>> (27. 11. 2012)
- СТЕПЧЕВИЋ, Иво, Ристо Ковиланић. Похрана блага Маре Вука Бранковића. *Историјски записи X/2 (1954): 611*.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир (прир.). Стари српски записи и натписи. Књига I. *Зборник за историју, језик и књижевности српског народа*. Одјељење I. Споменици на српском језику. I. Београд: Српска краљевска академија, 1902.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. Старе српске повеле и писма. Дубровник и суседи његови. Књига I, Први део. *Зборник за историју, језик и књижевности српског народа*. Прво одељење. Књига XIX. Споменици на српском језику. Књига XXIV. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1929.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. Старе српске повеле и писма. Дубровник и суседи његови. Књига I. Други део. *Зборник за историју, језик и књижевности српског народа*.

- Прво одељење. Књига XIX. Споменици на српском језику. Књига XXIV. Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1934.
- ТАРА, Теодора. *Месечева роса*. Београд: Народна књига – Алфа, 2007.
- ТОМИН, Светлана. Библиографија радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371–1443). *Књиженство*, I/1 (2011).
<<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/bibliografije/bibliografija-radova-o-jeleni-balsic-izmedju-1366-i-1371-1443#gsc.tab=0>> (30. 11. 2012).
- ТОМИН, Светлана, Наташа Половина. Варлаам и Јоасаф и тема духовног очинства у српској књижевности средњег века. *Очи срдачне. Личности и идеје српској средњеј века*. Нови Сад: Академска књига, 2016, 51–72.
- ТОМИЋ Свет. Предговор [свом препису Горичког зборника]. Владимир Бал (обј.). *Српско језичко наслеђе на њосјору данашње Црне Горе и српски језик данас*. Ј. Стојановић и други (ур.). Никшић – Нови Сад: Матица српска (Друштво чланова у Црној Гори, Матица српска), 2012 [1942], 87–96.
- ТОМОВИЋ, Гордана. *Морфологија ћириличких најписана на Балкану*. Београд: Историјски институт. Посебна издања. Књига 16, 1974.
- ТОШИЋ, Ђуро. Босанска краљица Катарина (1425–1478). *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 21 (1997): 73–112.
- ТОШИЋ, Ђуро. Сандаљева удовица Јелена Хранић. *Зборник радова Византолошкој инститиуија* XLI (2004): 423–440.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. Уз фототипију Горичког зборника. *Горички зборник*, фототипско издање. Ђорђе Трифуновић (прир.). Београд – Подгорица: Службени гласник – Матица српска (Друштво чланова у Црној Гори), 2019, 013–023.
- ЋИРКОВИЋ, Сима. Коментари и извори Мавра Орбина. Шундрица Здравко (прев.). Мавро Орбин. *Краљевство Словена*. Београд: Српска књижевна задруга, 1968, 291–377.
- ЋИРКОВИЋ, Сима. Зета у држави Немањића. *Историја Црне Горе*. Књига друга. Том први. Димо Вујовић и други (ур.). Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970, 3–94.
- ЋИРОВИЋ, Владимир. *Хисторија Босне*. Прва књига. Београд: Српска Краљевска Академија, Посебна издања. Књига СХХIX. Друштвени и историјски списи. Књига 53, 1940.
- ЋУЛИБРК, Јован. Трагови Четвртог васељенског сабора код Никона Јерусалимца. *Цетињска богословија /1992–2002/*. Монах Павле (Кондић) (ур.). Цетиње: Цетињска богословија, 2002, 413–418.
- ЋУЛИБРК, Јован. Драма Лазареве кћери. Драгана Матовић (вод.). Интервју са прото-синђелом Јованом (Ћулибрком). *Вечерње новости*, 18. септембар 2006. <<http://www.novosti.rs/вести/култура.487.html:188305-Драма-Лаза-ре-ве-кће-ри>> (27. 12. 2006).
- ЋУЛИБРК, Јован. Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу. Дипломски рад, рукопис. Србиње: Катедра за катихетику Духовне академије Светог

- Василија Острошког, 2003. <<http://rastko.rs/cms/files/books/46c44fed2d555.pdf>> (10. 4. 2012).
- ФИЛОСОФ, Константин. *Живой десјоѿѿа Сїефана*. По двама српско–словенским рукописима, изновице издао В. Јагић. Горњи Милановац: ЛИО, 2004 [1875], [244–358].
- ЧОЛИЋ, Љиљана, Милорад СРЕДОЈЕВИЋ. Османски султани и хришћанске султаније. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXXVIII* (2021): 3–16.
- ЧРЕМОШНИК, Грегор. Оригинални документи јужно–словенских владара у Млетачком архиву: 2) Уговор Јелене Балшић и Балше III Балшића са Млечанима 1409. Београд: *Сїоменик Срїске краљевске акадѿмије*. ХСIII. Други разред, 72, 1940, 123–132.
- ШЕКУЛАРАЦ, Божидар. *Дукљанско–зетїске ѿовеље*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1987.
- ШЋЕКИЋ, Драгољуб. Важније биљешке и објашњења. Драгољуб Шћекић (прир.). *Еїске народне ѿјесме из Васојевића*. Андријевица – Београд: Ступови – Хипнос, 1998, 471–526.
- ШОЋ, Петар. *Јелена Балшић, кнеїиња, монахиња, друѓа срїска књижевница*. Београд: Весник VIII/159 (1956): 3–4.
- ШЋЕПАНОВИЋ, Жарко. Односи Балшића и Венеције. *Историјски заїиси LX/1* (1987): 25–40.

*

- ADŽIĆ, Novak. *Crna Gora u doba Balšića (1360–1421)*. Cetinje: Diognitos, 1996.
- ANČIĆ, Mladen. Jedan fragment iz života Sandalja Hranića. *Prilozi Instituta za istoriju XX/19* (1982): 253–260.
- BOROZAN, Đorđe. *Crnogorske dinastije (Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići)*. Podgorica: Ministarstvo kulture Crne Gore, 2015.
- BOŠKOVIĆ, Đurđe. *Stari Bar*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture.
- ČELEBIĆ, Gojko. Šesnaest nedoumica o Balšićima. <<https://www.vijesti.me/zabava/kultura/sesnaest-nedoumica-o-balsicima>> (27. 7. 2019).
- ČILIKOV, Aleksandar. Umjetnost u doba Balšića. Drašković Čedomir (ur.). *Balšići*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 2012, 62–74.
- ČOGURIĆ, Aleksandar, Milica VUKOTIĆ, Andrijana DELETIĆ–MILAČIĆ (priр.). *Čitanka za prvi razred gimnazije*. Prvi dio. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014.
- JAUS, Hans Robert. *Estetika recepcije*. Gojković Drinka (prev.) Beograd: Nolit, 1978, 126–164
- JELČIĆ, Josip. *Zeta i dinastija Balšića*. Rotković Radoslav (prev.). Cetinje–Podgorica: Matica crnogorska, 2010.
- JELUŠIĆ, Božena, Tatjana BEČANOVIĆ (priр.). *Čitanka za prvi razred gimnazije*. Drugi dio. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.
- JIREČEK, Konst[antin]. Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare

- (1479). *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*. Berlin, Festschrift, Weidmannsche Buchhandlung, 1908, 527–542.
- KOVIJANIĆ, Risto. *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*. I. Cetinje: Istorijski institut SR Crne Gore, 1963.
- KURTOVIĆ, Esad. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hrančić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- LONZA, Nella. *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*. Nella Lonza (prir.). Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Posebna izdanja. Monumenta historica Ragusina X, 2011.
- LJUBIĆ, Šime (sakup.). *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*. Sv. V (1403–1409). Zagreb: JAZU, 1875.
- LJUBIĆ, Šime (sakup.). *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*. Sv. IX (1423–1452). Zagreb: JAZU, 1890.
- MARAŠ, Dejan. Jelena Balšić. Školski čas. Podgorica: Zavod za školstvo. Online: <<https://www.youtube.com/watch?v=YyzhrhjkaxM>> (1. 7. 2019). <www.digitalnaskola.edu.me> (16. 9. 2022).
- PREMOVIĆ, Marijan. Politički odnosi Đurada II. Stracimirovića Balšića i Dubrovnika (1385. – 1403.). *Radovi zavoda za historijske znanosti HAZU* 60 (2018): 85–117.
- RADOJIČIĆ, Đorđe. O smernoj Jeleni i njenom Otpisaniju bogoljubnom. *Delo* IV/4 (1958): 587–594.
- RADOJIČIĆ, Đorđe. *Stara srpska književnost (XI–XVIII veka)*. Beograd: Nolit. 1960.
- RESTI, Junii. *Chronica Ragusina*. Zagreb: MSHSM, XXVI, 1893.
- ROTKOVIĆ, Radoslav. Jelena Balšić i srpski despoti prema Zeti. Drašković, Čedomir (ur.). *Balšići*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 2012, 189–210.
- TADIĆ, Jorjo. *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik: Turistički savez, 1939.
- TOMIN, Svetlana. *Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba*. Perugia: Graphe.it, 2017.
- TOMIĆ ĐURIĆ, Mirka. The isles of great silence monastic life on Lake Scutari under the patronage of the Balšićs. *Balkanica* 43 (2012): 81–116.
- ŠEKULARAC, Božidar. *Crna Gora u doba Balšića*. Cetinje: Štamparija „Obod“ ad Cetinje, 2011.
- ŠEKULARAC, Božidar. *Crna Gora u doba Crnojevića*. Podgorica: Državni arhiv Crne Gore.
- ŠUFFLAY, Milan. *Kostadin Balšić (1392–1402). Historijski roman u tri dijela*. Zagreb: Merkur, 1920.
- ŠUFFLAY, Milan. *Srbi i Arbanasi (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*. Fototipsko izdanje. Zagreb: Mala Azurova povjesnica, 1991 [1925].
- VELEV, Ilija. Gorički zbornik na raskršću balkanske duhovne i kulturne tradicije. Ivan Ivanović (prev.). Podgorica: Matica crnogorska, 2020, 231–264. <<http://www.maticacrnogorska.me/files/83/14%20ilija%20velev.pdf>> (25. 10. 2022)
- VUKOVIĆ, Vanja. *Istorijske tajne Skadarskog jezera I. Jedna gospa, dva viteza*. Igrano-dokumentarni film. Podgorica: NVO „Crnogorka“ [uz podršku Ministarstva kulture Crne Gore], 2018.
- ŽIVKOVIĆ, Dragoje. *Istorija crnogorskog naroda*. I. Cetinje: Izdanje azt, 1989.

Rosanda V. Bajović

UNSOLVED PLACES IN THE BIOGRAPHY OF JELENA BALŠIĆ

Summary

There are still a lot of unsolved events in the life of Jelena Balšić, kriter, ruler, and the first Slavic woman writer from the territory of modern Montenegro. Historians talk about her in excursion when they write about three rulers – two of her husbands, Zeta's prince Đurađ II Stracimirović Balšić and Bosnian duke Sandalj Hranić Kosača, as well as her son Balša III Đurađević Balšić. In historiographical works, on the one side, Jelena Balšić is idealized, while, on the other side, her socio-cultural and psycho-anthropological profile is overshadowed. Concerning this, there are only a few papers that talk about the last years of Jelena Balšić, one is from Đuro Tošić (Tošić 2004), and the other from Mladen Ančić (Ančić 1987) which denies, using documents, the claim that Jelena Balšić met Sandalj Hranić Kosača while her first husband was still alive. In an attempt to show the biography of Jelena Balšić, her spiritual side is often overlooked. Numerous hypothetical reconstructions of the events from Jelena Balšić's life are based on reducing unknown to known. It is often claimed that Jelena Balšić married Sandalj Hranić Kosača as a way to protect Zeta, which was ruled by her son Balša III, from the Bosnian side, but the circumstances of her marriage are mysterious. There is also a mystery about Jelena Balšić's residence after the death of her second husband. The year of her first marriage and the birthday of her son are still unknown, and that makes the question about his age at the time of his father's death and the conjoined ruling of Zeta with his mother, hard. There is also no solid evidence that Jelena Balšić wanted to become a nun after the death of her first husband, and that she became a nun after the death of her second husband. Those are a few of the unsolved places in the biography of Jelena Balšić which we look at in this paper. The best sources about the life of Jelena Balšić are archives of Ragusa, Kotor, and Venice, as well as the manuscript *Gorički zbornik* (1441/1442) which contains the correspondence with the priest Nikon of Jerusalem. Looking at the biography of Jelena Balšić without looking at the *Gorički zbornik* is the same as reducing her life to a fraction.

Гимназија Слободан Шкеровић
Подгорица
rosanda.bajovic@gmail.com

Примљен: 26. октобра 2022. године
Прихваћен за штампу јануара 2023. године